A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370 E Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत ; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 77

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

370-E

1

भा॰ष॰ ॐश्रीगणेशायनमः ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॐगुणपारोप्यनृसिंहैकनामसिंहोविराजते यन्नादतः
टी॰ पलायंतेमहाकल्मषकुंजराः १ विसर्गसंभवान्जीवान्स्वमर्यादासुसंयतान् विष्णुःपात्यखिलेष्वेषेति
१ तेवंपंचमेस्मिन्ने अध्यायैकोनविंशत्याषष्ठेपोषणमुच्यते अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणं अजा
मिलेमनुष्येषुमहापापोयथावितः विश्वरूपादिह्याचतथादेवेषुवासवः अजामिलस्यभक्तत्वंवि
स्तरेणनिरूपितं सकेनभगवन्नामपुत्रस्नेहादनुपंगज इंद्रोपिभगवद्भक्तःसतेनोपेंद्रसेवकः तदर्थेन
तेरक्षयंशाश्वद्विजयनीवितः तत्रादौत्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते विश्वरूपकथाषड्भिरिंद्रदोषो।।

राजोवाच निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः ।

क्रमयोगेनतः इंद्रस्येवतदोषोस्यवृत्राख्यानेनततोष्टभिः हाभ्यांचमरुदाख्यानमेवंप्रकरणक्रमः तत्रादौप्र
थमेविस्तोरैर्नैःपातकिमोचने तत्पापाख्यायनायोक्तयाम्येर्धर्मादिलक्षणं अथषष्ठस्कंधो व्याख्याय
ते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं निरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छति निवृत्तिमार्गइतिषड्भिः आदौद्वितीय
स्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिना भगवतात्वयाप्यथायथावत् यथेनमार्गेणक्रमेणयोगोर्चिरादिप्राप्तिः ते
नोपलब्धोब्रह्मा तेनसहायासंसृतिर्मोक्षोभवति ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानः

प्रविशंतियत्पदमितिवचनात्

त्रैगुण्यं पस्वर्गादिसुखेन देवविषयः प्राप्य पश्च नलीनाप्रकृतिर्येषां तस्यैष सः पुनः पुनः गुणसर्गः सो
गार्ग्ये देहारम्भरूपो यो मार्गः स च कथितः तृतीये इति गुणपर्यायिमाः पितृलोकं व्रजन्तिनेइत्यादिना २
अनुवर्णिताः निरन्तरध्याये व्याख्याताः चतुर्थे स्यादेयतोपस्मिन् ३ ४ द्वीपादीनभागावेनालक्ष
णोमानतश्च धरामण्डलसंस्थानेज्योतिषांविवराणाचेदंसंस्थानेविभुर्येयाःसजनस्याव्याख्यातं।

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः १ अधर्म
लक्षणा नानानरकाश्चानुवर्णिताः मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायम्भुवो यतः २ प्रियव्रतो
त्तानपादोर्वंशास्तच्चरितानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ३ धरामण्डलसंस्थानं
भागलक्षणमानतः ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ४ अधुनेह महाभाग यथैव नर
का नरः नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ५ श्रीशुक उवाच न चेदिहैवापचितिं
यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मन उक्तिपाणिभिः ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्ति

ग्मयातनाः

मित्यर्थः ५ नानाउग्रयातनानायेषु तान्नरकान्यथायेनोपायेन नेयान्नगच्छेत्तन्मे अधुना व्याख्यातुमर्हसि ५
तत्र तावन्नरकायुक्तं प्रायश्चित्तं विना उग्रानरकाः स्युरित्याह न चेदिति द्वाभ्यां मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्का
यैः कृतस्यांहसः नैवेहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्यात्तर्हि पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति मम।

र्ति

च ये भवतः कीर्तिताः [illegible]

नग्नविधान

२

भाग्व. यस्मादेवंतस्मात्पापस्यप्रायश्चित्तेयतेत कुदामृत्योःपुरैव तत्राप्यविपद्यतात्मनाक्लिश्यमाणेनात्मनादेहेन यद्वा

टी. पुरैवविपद्विपत्तिरहितोयावत् यतात्मनामयतेतमनसा तत्राप्याशुमृत्युपर्यालोचितविरकालेनवृद्धिंगतोबहुलम

ईतीति हेतुगर्भापीनेः तत्रचपापस्यमहत्त्वमल्पत्वंवावेदयन्दृष्टान्तेनप्रायश्चित्तेयतेत रुजांरोगाणांनि

२ दानविदुमूलहेतुज्ञःप्रविकित्सेतेनद्वत् ॥ ८ ॥ अत्रचोदयति दृष्टाभ्यां दृष्टराजदंडादि श्रुतेननरकपातादिनादि

ष्टपापे।

तस्मात्पुरैवाश्विहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्यदृष्ट्वा

गुरुलाघवंयथाभिषक्चिकित्सेतरुजांनिदानवित् ॥ ८ ॥ राजोवाच दृष्ट।

श्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोहितं करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तम

थोकथं ॥ ९ ॥ क्वचिन्निवर्ततेभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः प्रायश्चित्तमथोपा:

नौ

तत्प्रायश्चित्तेनः पापमहितंजानन्नपि भूयःप्रायश्चित्तानंतरंकरोति अथो अतःकारणात्तद्दशास्त्राहि।

कथंप्रायश्चित्तेनतेनसमूलस्यदोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तौवापुनश्चपापप्ररोहाद्योगादितिभावः ॥ किंच

क्वचित्कदाचिद्भद्रात्पापान्निवर्तते क्वचित्तदेवपुनराचरति यथाकुंजरःस्नातोपिरजोभिरात्मानम

लिनीकरोतीति तथापापस्यपुनर्वृद्धिंवारत्वेननरकपातस्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तंव्यर्थमिति ॥ १० ॥

2A

परिहरति कर्मणोकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाशः आत्यंतिकः समूलो न दृश्यते अ
विद्वानधिकारीयस्मिंस्तस्याभावस्तत्वं तस्मात् अतोविद्यायानाशाभावात् इष्टे यस्मिन्नपापे न तस्य कार
णस्यापातरस्य पुनःपुनः प्ररोहो भवत्येव किंतर्हि मुख्यप्रायश्चित्तं तदाह प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं त्वा ॥
ननु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभ्यते नान्यदतिसरप्रेशात माह नेति पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान्नयथाव्याध

यस्तथापिरुवाच कर्मणाकर्मनिर्हारो न ह्यात्यंतिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चि
त्तं विमर्शनम् ॥ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवंति हि एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय
कल्पते ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च १३
देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४

योन बाधंते तथा नियमादिकर्तारं प्रायेण तत्तानाय समर्थो भवति ॥ एतदेव विशदयति द्वा
भ्यां तपसा एकाग्र्येण मनस इंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन तदुक्तं
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एतन्मैथुनमष्टां। म
गं प्रवदंति मनीषिणः विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमो मनसो नियमनं दमो बा
ह्येंद्रियाणां त्यागो दाने यमो हिंसादिः नियमो जपादिः १३ १४

3

भा. ष. प्रायश्चित्तकर्तृत्वान्मुख्यमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह केचिदिति नैनैवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति दर्शय

टी. ति केवलया तपआदिनिरपेक्षतया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत् किंतु तेषामस्य

३ दृष्टान्तत्वाय धूननेस्वर्थानैष्ठिकपर्युत्सानादत्रवाद्भाव १५ एतज्ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह नतथा।

पूयेत शुद्ध्येत न यथा तत्पुरुषनिषेवया कृष्णार्पिताः प्राणा येन १६ तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीची

केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्क

रः १५ न तथा ह्यघवान्राजन् पूयेत तपआदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेव

या १६ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपराय

णाः १७ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखं न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः

चोयं पन्था भक्तिमार्गः यतः क्षेमः क्षेमत्वे हेतुः न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्मिन् तदेवाह सुशीलाः कृपा

लवः साधवो निष्कामाः यत्र धर्मनिष्ठाः अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायतानिमित्तं भयं नापि कर्ममार्गवत्स्म

यादिप्रतिबन्धभयमिति भावः १७ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्त्वा कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोधयन्तीत्या

ह प्रायश्चित्तानीति महतामप्ययोग्यकलत्रदृष्टान्तमाह सुराकुम्भमापगा इवेति १८ ॥ ३

3A

भक्तिः स्वल्पापि पुत्राणां लीलयाह स्मृतिरिति तस्य गोपुराणमात्रमस्ति ननु तां नयमस्य तन्मनः तावैनेव ची
र्णानि स्कन्नप्राय यस्मिन्नयैः १९ इममर्थं मितिहासेनोपपादयति अत्र चेति मेमनः २० कान्यकुब्जपुरे
दास्याः पतिर्नाम्ना जामिलः २१ वेदाग्रहेण अतैश्चयुतेन कैतवैर्वचनादिभिश्च हृतिर्जीवि।

सक्तस्मनः कुसमयराशिविंटयोर्निवेशितेनत ज्ञानमार्गियैरिह ननेयमपायाभ्युतस्य तद्दुराननस्वेप्रपि
यस्यतिरिवीर्णानि स्कृताः १९ अत्रवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं हृतानोविस्मयमयोः सं
वादस्तमिवोधमे २० कान्यकुब्जेद्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः नाम्नानष्टसदाचारो दास्याः
संसर्गदूषितः २१ वेदहतैकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास दे
हिनः २२ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः
समाः २३ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं
२४ सबद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशं २५

कोबिभ्रत्पुष्णन् यातयामास पोषयामास २२ आयुषः संबंधी महान्कालोऽत्यगात् सकियानित्यपे
क्षायामाह अष्टाशीतिर्वर्षसंख्यया युक्ताः समाः संवत्सराः २३ प्रवयसो वृद्धस्य २४ बद्धहृदयेन जरठो वृद्धः २५

भा०ष० एतद्बृंहितउपलालनं नादिशी नारायणेनेमोपचारमात्रस्येननतद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धान्तोपयोगित्वेनाभिहितम्
टी० २७ वक्रतुंडानित्यादि निम्नतां नियमा ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् २८ प्लावितेन स्वरेणान्वितेन २९ हरिकीर्त

८ भुंजानः प्रपिबन्खादन्बालकं स्नेहयंत्रितः भोजयन्पाययन्मूढो न वेदागतमंतकं २६ स एवं
वर्तमानोज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये २७ स पाशहस्तांस्त्री
न्दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् २८ दूरे क्रीडनकास
क्तं पुत्रं नारायणाह्वयं प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ निशम्य म्रियमाणस्य मु
खतो हरिकीर्तनं भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ३० विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिम
जामिलं यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः
के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनं ३२ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ किं देवा
उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ३३ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः किरीटिनः कुंड
लिनो लसत्पुष्करमालिनः ३४

नेति संप्रापतन् पतनस्य दृष्टत्वेनोक्तम् ३० ३१ पुरःसराः भृत्याः
३२ कस्मान्नयनं निषेधथ ३३ वयं पुण्यान्न जानीम इति न कोपः कार्यः यतो लौकिकाद्भुतरूपा यूय
मित्याहुः सर्वे इति सार्द्धाभ्यां लसंत्यः पुष्करमालाः संति येषाम् ३४ ॥ ०

4A

नूत्नं नवं वयो येषां निषंगइषुधिः धनुर्निषंगासिभिः श्रीः शोभा येषां ते २५ विगततिमिरमालोकस्यादित्य
स्य प्रकाशो यास्तन्यामूता दिशः कुर्वंतः भवनामेन दत्तुचितमित्याहुः किमर्थमिति २६ अहो दृश्याद्दृश्या दि
तानमन्यायेन ते धीरा एव वास्मद्विया धर्मराजस्य किंकाराः इत्यः नूनं वदंतीति विस्मयेन अद्दस्यतान्यन्नाहुः मेघ

सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः २५
दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वंतः स्वेन रोचिषा किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधथ
२६ श्रीशुक उवाच इत्युक्ता यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघ
निर्ह्रादया गिरा २७ विष्णुदूता ऊचुः यूयं धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ब्रूत धर्मस्य। वै
तत्त्वं च धर्मस्य लक्षणम् २८ कथं स्विद्ध्रियते दण्डः किं वास्य स्थानमीप्सितं दण्ड्याः।
किं कारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् २९

घनिर्ह्रादो ध्वनिर्यस्यास्तया २७ तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणं २८ कथं स्वित्केन प्रकारेण स्थानं विषयः।
कारिणः कर्मिणः नृणामिति नरा एव न पश्वादयः तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः २९ ॥ ०

5

भा॰ वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्रमाणकः सधर्मः योधर्मः सवेदप्रमाणक
टी॰ इतिस्वरूपंप्रमाणंचोक्तं यथाहजैमिनिः चोदनालक्षणोर्थोधर्मइति व्याख्यानेचभेदः द्वयमेकेनसूत्रेण
प्रत्यपीप्रपादिविरूप्यतइति अधर्मस्याप्यधर्मस्यस्वरूपलक्षणंचेदउक्तस्यानकथनमाह तद्विपर्ययः योवेदेनि
४ धर्म षिद्धः निषेधप्रमाणसिद्धमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रामाण्येहेतुः वेदोनारायणउक्तः सएवसाक्षाद्दिव्यपदा

यमदूताऊचुः वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभू
रितिशुश्रुम ४ येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयः गुणनामक्रियारूपैर्वि
भाव्यंतेयथातथं ४१ ॥

रः स्वयंभूरितिचनिःश्वासमात्रेणस्वयमेवभवतीति तथाचश्रुतिः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेत
द्यदृग्वेदइति ४ कोसौनारायणस्तत्राह येनस्वधाम्निस्वरूपेऽमीभावाः प्राणिनोगुणाःसत्वाद
यः नामानिब्राह्मणइत्यादीनि क्रियाअध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमाद्याः तैर्विभाव्यन्तेविविच्यन्ते
यथातथंयथावत्सनारायणः ४१ ॥ ०

5A

नयाप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो वा ज्ञायतेऽनेन तत्राहुः सूर्योऽग्निरिति अहनी अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी दे-
हस्य जीवस्य तथाहुः आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्म-
श्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ४२ स्थानमाहुः एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः द्वयानामाहुः सर्व इति ४३ विपरीता-
न्यभद्राण्यपि कर्मिणां संभवंति यतस्तेषां गुणसंयोगोऽस्ति यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न
स्युः नचैतदस्तीत्याहुः नहि देहवानकर्मकृदस्तीति अतः सर्वे कर्मिणः कर्मिणां च पापस्यावश्यंभावि-

सूर्योऽग्निः खं मरुद्द्यावः सोमः संध्याहनी दिशः कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ४२ एतैर-
धर्मो विज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हंति कारिणः ४३ संभवंति हि भद्राणि वि-
परीतानि चानघाः कारिणां गुणसंगोऽस्ति देहवान्न ह्यकर्मकृत् ४४ येन यावान्यथाधर्मो धर्मो
वेह समीहितः स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै ४५ यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते भूते-

त्वात्ते सर्वे दंडमर्हंतीत्यर्थः ४४ कथं त्विति द्विपदे दुरत्ययस्योत्तरं येने- षु गुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ४६
ति धर्मो वेति इष्टानः अधर्मानुसारेण दंडो धर्मानुसारेण सुखं चेत्यर्थः ४५ न केवलं सूर्यादय एव ज्ञापकाः
किंत्वर्थापत्तिरपीत्याहुः यथेति हे देवप्रवराः इह जन्मनि यानि तद्योरसुखत्वेन वा सुखिदुःखिमिश्रत्वेन वा
धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं भूतेषूपलभ्यते तेन यान्यत्र जन्मांतरेऽप्यनुमीयते त्रैविध्योपपत्त्या कल्प्यते मर्थो

6
भा॰ष॰ टी॰ ६

वर्तमानजन्मनाःपूर्वापरजन्मधर्माधर्मौज्ञातुंशक्याविति सदृष्टांतमाहुः वर्तमानोवसंतादिकालः अन्ययोर्भू
तभविष्ययोर्वसंतयोर्येगुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापकोयथा एवमेतज्जन्मान्ययोर्भूतभाविजन्म
नोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीतितथा ४७ अयंचपूर्वकल्पादेर्ज्ञानप्रकारोन्येषांधर्मज्ञानंतुमनसैवसर्वंप
श्यतीत्याहुः येनेत्थमित्यास्थितएवदेवोयमः देहेस्थितोन्तर्यामीवा जीवस्यपूर्वरूपंधर्माधर्मादि

वर्तमानोन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा एवंजन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ४७
मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति अनुमीमांसतेपूर्वंमनसाभगवानजः ४८ यथा
ज्ञस्तमसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहि नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ ०

कंविशेषेणपश्यति अनुअनंतरमपूर्वंरूपमीमांसते यद्यस्यानुरूपंतद्विचारयति यतोसौभगवा
नजः ४८ जीवस्त्वीश्वरेणोपस्थापितंवर्तमानंदेहंपश्यति नतुपूर्वंपरंचेत्याहुः यथेति अज्ञःस्व
पोपाधिर्जीवस्तुव्यक्तमेव प्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्तमानमेवदेहमुपास्तेहमितिमन्यते पूर्वमपरं
वानवेदात्रहेतु नष्टजन्मनास्मृतिर्यस्मात्अत्रदृष्टांतः तमसानिद्रयायुक्तोयथास्वप्नेभिव्यक्तमेवदे
हमुपास्तेनतुजाग्रद्देहादि एवंसमाधिनेवानष्टदृष्टिरित्यर्थः ४९ ॥ ०

६

6A

एवंभूतस्य जीवस्य संसारं प्रपंचयति पंचभिः श्रोत्रादिकैः पंचभिः कर्मेंद्रियैः स्वार्थानुपादानादीन्यचशब्दादी
न्वै पंचभिर्ज्ञानेंद्रियैः षोडशेन मनसा सह समस्ताः षोडशोपाध्यन्तर्गतो लिंगदेहस्यैकएव सर्वेन्द्रियविषय
प्रतिसंधानात् ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोविषयान्प्राप्नोति ५० नदेहलिंगशरीरयाकिंचयोगरूपात्कार्य य
मदंरनादि पुंसि जीवेऽस्य तु संसृतिर्येन ५१ नेच्छन्नपिच्छन्नपि ग्रेनैव कर्माणि कार्यते कोशकारकी
पंचभिः कृतैस्स्वार्थान्यैचैवेदायप्रपंचमि एकस्तु षोडशेन जीवेनस्वयं समदशोष्मके ५० नदेहलिंगशे
डशाकलेलिंगमात्किंचयेमदहन् यतेनुसंसृतिपुंसि दर्षशोकभयादिदा ५१ देह्यज्ञानितघवृता न
च्छन्नकर्माणि कार्यते कोशकारइवात्मानं कर्मणाच्छादयमुह्यति ५२ नहिकश्चित्क्षणमपिजातु
तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तं व्यक्ता
दविशेषः सृजतिनिर्गमोपायनेन ज्ञःकभवत्युत यथायोनीयथाबीजं स्वभावेनवलीयसा ५४
नेति ५२ कार्यतेऽइत्यत्रानुभवंप्रमाणयति नहीति गुणैर्गुणकार्यै रागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्म
संस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेनचतदनुरूपो देहो भवतीत्याह लब्ध्वेति अव्यक्तमदृष्टं निमित्तंलब्ध्वा व्यक्ता
व्यक्तेनदरनुरूपस्थूलसूक्ष्मवपुर्भवति यथायोनिमातृसदृशं यथाबीजंपितृसदृशं स्वभावोवासना
सकृद्योगिनयोरेकत्वेपि कर्मवासनयामातृपितृसदृशो देहोभवतीत्यर्थः ५५ ॥ ०

७

भा.प्र. संसारचक्रमपसंहरतो पुंक्तिप्रकारमाह ॥ एषइति ईश्वसंगात्परमेश्वरभजनात् ५४ नदेवं सामान्यतोथ
टी. सा निर्णीय मुक्तप्रसक्तस्य नामिलस्याथ संप्रपञ्चयंतो दृष्टान्तमाह ॥ अथेदीति यावदध्यायसमाप्तिः
७ तत्र ह्यस्या तत्संवृत्तान्तानुवादोन्यस्यातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलस्वभावः वृत्तसदाचारः गुणास्त

एषप्रकृतिसंसर्गेन पुरुषस्य विपर्ययः आसीन्नास्य वनविद्याशोदीसमाद्विलीयते ५५ अथेयद्विप्र
नंसस्य च । शीलवृत्तगुणालयः वृत्तवृत्तो मृदुर्दान्तः सत्यवान्सर्वविच्छुचिः ५६ गुर्वग्नातिथि
वृद्धानामुपास्तुर्निरहंकृतः सर्वभूतसुहृन्मायुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदासौवनेयातः ।
पितृसंदेसकृद्विजः आदाय ततआहृतः फलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्शकामिनं कंचि
च्छूद्रं सहभुजिष्यया पीत्वा च मधुमैरेयमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मतयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनि
रपत्रपं क्रीडंतमनुगायंतं हसंतमनयांतिके ६० दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरंभितां ज
गाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ६१

मारस्य तेषामालयः निरहंकृतो निरहंकारः ५७
आहृतः वनादानीतवान् ५८ भुजिष्यया भोगार्हया दास्या मैरेयं मधुपैष्टी सुरा पीत्वा मदेनाघू
र्णिते भ्रांते नेत्रे यस्याः ५९ विशेषेण श्लथंती नीवी यस्याः तया महव्यपेतस्वा चमाह ६० कामो
दीपकेन तद्गात्रेण हरिद्रादिलिप्तेन ६१ ॥ ७

सर्वैर्थैर्व्यक्तैनाने नद्दलेनसं भयत्वपिमस्तेनेनकेपिनेमनः समाधाने शान्तोभूत १२ अदर्शनमेवनिमि
मिनेयमस्मर व्याजमयदहेलेनग्रस्तः विचेतनोगतस्मृतिः १३ यावनामममग्रेण १४ लम्भितोपरि[illegible]

लंभयत्वात्मनात्मानेयावत्सत्वेयथाक्रते नशशाकसमाधानेमनोमदनवेपितं १२ न
त्रिमिनिस्मरव्याजगृहग्रस्तोविचेतनः तामेवमनसाध्यायनस्वधर्मादिहिरासह १३ ता
मेवतोषयामासपित्र्येणार्थेनयाचता ग्रामैर्मनोरमैः कामैप्रसीदेत्तुयथातथा १४ वि
प्रोत्वभार्यामप्रौढांकुलेमहतिलंभिता विससर्जाचिरात्पापः स्वैरिण्यापांगविद्धधीः
१५ यतस्ततश्चोपनिन्येन्यायतोन्यायतोर्थेन भवान्त्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबंमंदधीरयं १६
यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यर्थगर्हितः अवर्तेतचिरंकालमघायुरशुचिर्मलात १७
ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृतकिल्बिषं नेष्यामोकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुध्यति १८ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः १

तो १९ १५ । १० अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तं पंचत्वहितार्थेनेष्याम इत्याहुः यचेति १८ इतिश्री
भागवतेषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः १ ॥ ०

8

भा.मा.
टी.
८

हिनीयैर्वैस्सैवैर्योस्याक्रममाहात्म्यमद्भुतं श्रावयित्वा हि जो विप्रो लोकं नीतस्तृतीयेऽत्र १ नपकोविदाः स्या
धनिपुणाः धर्मदेशास्त्रमधर्मः स्मृतानि नदाह यत्रमस्पायोयेर्धर्मदृग्भिर्लेखितानास्तसमो २ पितरः।
पितृवत्पालकाः पालनाः प्रभुसिहतकाः वैषम्यमदृश्यदृउन ३ पतन्मवर्जितमधर्ममन्योपिकरिष्या।
नीनि महत्त्वहमसूदित्याहुः यद्यदिति श्रेयान्श्रेष्ठः ४ विश्वस्तचातानादपीत्याहुः यस्मिन्निद्धाम्यो
वादरायणिरुवाच एवंतेभगवद्दूतायमदूतानाभिभाषितं उपधार्याथयमानुराजन्यत्याहुर्न
यकोविदः १ विष्णुदूताऊचुः अहोकष्टंधर्मदृशामधर्मः स्पृशतेसभां यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडो
धैर्ध्रियतेवृथा २ प्रजानांपितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिश
रणंप्रजाः ३ यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते
यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपितिनिर्वृतः स्वयंधर्ममधर्मंवानहिवेदयथापशुः ५ सकथं
त्वर्पितात्मानंकृतमैत्रमचेतनं विस्रंभणीयोभूतानांसघृणोदोग्धुमर्हति ६ अयंहिकृतनिर्वि
निवृत्तोभिनिश्चितः ५ विश्वासेननितरामपि न \ सोऽजन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहारविवशोनाम
प्रात्मोयेनतं विस्रंभणीयोविश्वसनीयः सघृणोऽस्मेत ९ नन्वस्यपापिनोदंडेकिमर्थंमाक्रोशः क्रियते।
नत्याहुः अयंहीति यस्मात्हिविद्यापिहरेर्नामस्मजहारोच्चारितवानचकेवलमयाद्धितमात्रं हरेर्नामा

स्यक्ष्यन्तरैः

विलसद्भगवन्नामसुधायनमनि सत्कृद्वस्तिंलिमेनहर्षितिरिति
२ तदहं वद्दुपरितं स्मितमेत्तमानमदंशमितिमर्छः

8A

तेनु कर्म्मसाहाय्यकं रहरेर्नामेति युक्तं यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति स
द्यो वंदे तमच्युतमित्यादिवचनात् स्वातंत्र्येणाप्युक्तनिवर्तकं हरेर्नाम कथंचिन्नयावाकुः एतेनैवेति ग्रन्थो
ऽक्तो नामवद्वस्तु वद्वद्दपयत ग्राह्नितिश्चेद्ः ग्राइप्रदभासमात्र वचनात्तरं यत्नामजगाद एतेनैव केवलेन
वचनेतत्तंमित्यनेनाधिकाचरर्शितं कथ्यजगाद् नारायणाग्रायश्यागाच्छेत्येव विक्रोशादूपेणाप्युत्राह्न
नेन ग्रयंभावः कर्मांगत्वेनापि हरिनाम्नः खोदिरत्वादिवत्संयोगपृथक्त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वेषु

एतेनैव व्याख्यातोनोस्मत्कृतेन साध्यनिष्कृते यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरं १

तमेव तत्याहि अवरोनापियच्चाप्निकीर्तिते सर्वपत्नेके: युमाल्विमृच्यतेमद्यः सिंह त्रैलेर्मृगैरिवेत्या
दिभिः पुराणेपुनावत्सहस्र्योः नाम्नः स्तातेयमवगम्यते नचैतैर्धकदादृतिशंकनीयं विधिशेषत्वा
भावात्तच विधिश्रवणात्तन्यशेषता कल्पनीया यदीग्नयोग्राक्तपालोभवतीत्यादिवदमामार्थत्वेन विधि
कल्पनोपपत्ते: मेत्रेषुमर्त्तामत्यस्यमवस्मनेभूरिनाममनामदेविमासोजानवेदसः अस्यजानंतोनामवि
द्विविक्तेनत्यादिषुनाम्न स्मरणोद्देशनादिमैवंधर्माधिकामवगम्यते उपपादितं चमेवार्थवादानामपि स्वार्थेप्रा
मार्ण्य देवनाधिकरणेन स्माच्छ्रीनारायणनामामामसमाचीर्णविमर्वापनिष्कृतेनकृतस्यादिति १

नमत्तल्पैर्विमोक्षम तिभजामहद्

९

भा॰ष॰ नन्वकामकृतानां ब्रह्मह्नं महापातकानां सत्स्वप्रावर्तिकानं द्वादशवार्षिकादिकैरादिभिरप्यनिवर्त्यानां कथ-
टी॰ मिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यान्न चातुः तेनेतिहाभ्यां २ सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव नत्वन्यदितः य-
२ तो नामव्याहरणात्तद्विषयनामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोयमयमस्मदीयः सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मति-
र्भवति १ एतच्चैवमेवोपपादयति चेतिहाभ्यां ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिः कृतैर्व्रतादिभिः निष्कृतैरल

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंता ये च पातकिनोऽपरे २ सर्वे-
षामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतं नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः १ न निष्कृतैरु-
दितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोक-
गुणोपलम्भकं ११ नैकांतिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे तत्कर्मनि-
था न शुद्ध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यथा नामपदैः । र्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभाव-
नित्येन च मन्वादिभिः क्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितं किंच तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोक।
सद्गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति ननु कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपदीयमानमित्य-
त आह ११ नैकान्तिकेनात्यन्तबाधकं तन्निष्कृतं यस्मिन्कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत्क-
र्मणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकनाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सत्त्वभाव।

नामकौमुदीप्रकाशः २ ॥

९

9B

विधेरप्यसंभवात् नचविधिंविनाकाकतालीयनामोच्चारणं
प३

अथतस्मादेवंमापमार्गेणनयत कृतमशेषाणामघानांनिष्कृतंयेन यद्यस्मात्समग्रहीत्सर्वांशेनोच्चारि
तवान्नामैकदेशेनाप्यलमितिभावः म्रियमाणइत्यनेननपुनःपुनःपापान्तरसंभवउक्तः ननुतत्कालत्व
मेवविवक्षितं नतदानींकृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणंपापहरमितिप्रमाणमस्ति १२ नन्वयंपुत्रनामाग्र
हीन्नतुभगवन्नामतत्राहुः सांकेत्यंपुत्रादौसंकेतितं पारिहास्यंपरिहासेनकृतंस्तोभंगीतालापपूरणा

अथैनंमापनयतकृताशेषाघनिष्कृतं यदसौभगवन्नामम्रियमाणःसमग्रहीत् १३
सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरंविदुः १४ प
तितःस्खलितोभग्नःसंदष्टस्तप्तआहतः हरिरित्यवशेनाहपुमान्नार्हतियातनाः १५

यत्कृतं हेलनंकिंविस्वनेति सावज्ञमपिवैकुण्ठनामोच्चारणं १४ ननुनाम्यसंकल्पपूर्वकं वैकुण्ठना
मग्रहीतंकिंतुपुत्रस्नेहपरवशःसन्नत्राहुः पतितइति अवशेनापियोहरिरित्याह सयातनांनार्ह
ति पुमानित्यनेननानावर्णाश्रमादिनियमस्त्युक्तः अवशत्वमेवाह पतितःप्रासादादिभ्यः स्खलि
तोमार्गेलग्नः भग्नोभग्नाङ्गः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तोज्वरादिना आहतोदण्डादिना १५ ॥०

10

भा.प्र.
टी.
१०

ननुमहतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं नत्वेतन्नामग्रहणमात्रं पापनाशनसमर्थेन कृच्छ्रादिनातस्य
वनतात्राह द्वाभ्यां गुरूणामपापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादि।
भिरुक्तानि अतस्तत्तथैव व्यवस्था हरिनाम्नस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते स
र्वपातकैरिति वचनात् न च स्मराविद्यमाने महापातकत्वस्मरणाच्च नाम्नस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणाभा
व इति भावः १८ किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येव पूयन्ते नश्यन्ति अधर्मजज्ञानं तु मलिनं तत्।

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः
१८ तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया १९

सपापकर्तृहृदयं यद्वा तेषामघानां हृदयं सूक्ष्मरूपं संस्काराख्यं न शुद्ध्यति तदपीशाङ्घ्रिसेवया
कीर्तनादिना शुद्ध्यतीत्यर्थः अयं भावः महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चारितेन नाम्ना नश्यन्ति सकृदेव भवति।
तेन दीपेन गाढध्वान्तानि तदाहृत्यान्तु पापानि तस्मात्तदुत्पत्तिः दीपधारणेनैव तमोनाशस्य तत्स्था। स्नान ५
वासनात्तया हृदयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्राहृतिविधानपापक्षयश्च भवति स्मरतो नमस्कृति
पानित्यादिषु तदेवाह तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः तदपीशाङ्घ्रिसेवयेति च अतो
हरिनामैव सर्वपापक्षयः वासनायास्तु महापुरुषसंसेवनादिभिरिति १९ १०

10A

तथापिपापप्रायश्चित्तमिदमितिज्ञात्वानोच्चारितमितिचेत्तत्राह॥ अज्ञानादिति वालकेनाज्ञानादपि
प्रतिमोग्निर्यथाकाष्ठराशिंदहतितद्वत् १८ नन्विदमपिपापहरत्वंपरिहृत्यश्रद्धाहीनेनचकथंप्रायश्चित्तंस्या
त्तत्राह॥ यथेति अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति चक्रवेवीर्यतममित्युक्तं यदृच्छयाश्रद्धाहीनेन उपयुक्तं
भक्षितं पार्षन्मुलोदज्ञानतोपि स्वगुणमारोग्यंकुर्यान्मन्त्रोपिनामात्मकस्तथास्वकार्यंकुर्यादेव

अज्ञानादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् संकीर्तितमघंपुंसोदहेदेधोयथानलः १८
यथागदंवीर्यतममुपयुक्तंयदृच्छया अजानतोप्यात्मगुणंकुर्यान्मन्त्रोप्युदाहृतः १९
शुकउवाच तएवंसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्यो
रमूमुचन् २० इतिप्रत्युदितायाम्यादूतायात्वायमान्तिके यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षु
रिंदम २१ द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववन्देशिरसाविष्णोःकिंकरान्
दर्शनोत्सवः २२
ननुवस्तुशक्तिःश्रद्धादिकमपेक्षतेइत्यर्थः नतूक्तंविष्णुधर्मेषु हरिर्हरतिपा
पानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः अनिच्छयापिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइति १९ तंविप्रममूमुचन्मोचया
मासुः २० प्रत्युदितानिराकृताः सन्तःयात्वागत्वायमराजाययथावत्कथयामासुः २१ दर्शनेनोत्स

भा०व स्तितं वत्कमिच्छन्तेनात्मा २३ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाग्रेयं यमहन्तानोधर्ममेकृ स्सहन्तानोच भा
टी० गवतमगवत्प्राप्तिमिच्छु निर्गुणं यममाकर्ण्यैति यो ऽस्य भक्तिमानासीदित्युनरस्मात्तुषेगः २४ २५ अ
११ नुनापपपचयति अहो ऽहं निवर्तयमिः येनयामनामयाहृष्यल्माउरत्नयाजायमानेन ब्रह्मत्रामण
त्रैविवत्नुमपिशेत्यमहापुरुषकिंकराः सहस्मापश्यतस्यतन्नोनहंपिरेनन्त्र २३ अजामि
लोप्ययाकर्णयहन्तानोयमहूलयोः धर्ममभागवतेस्तुंद्धं त्रैविद्यं चगुणाश्रयं २४ भक्तिमान्भ
गवत्यासुमहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः २५ अहोमेपर
मेकष्टमभूदविजितात्मनः येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्याजायतात्मना २६ धिङ्मांविगर्हितं
सद्भिर्दुःकृतंकुलकज्जले हित्वाबालांसतीयोऽहंसुरापामसतीमगां २७ वृद्धावनाथौपि
तरौनान्यबंधूतपस्विनौ अहोमयाधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत् २८ सोऽहंव्यक्तंपतिष्या
मिनरकेभृशदारुणे धर्मघ्नाःकामिनोयत्रविंदंतियमयातनाः २९ किमिदंस्वप्नआहोस्वित्
नाक्षिविंशाविदेनाविले २९ साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुते क्वयातानाद्ययेमांव्यकर्षन्पाशपाणयः ३०
उत्कलेदेषकतीरं कुलस्यकज्जलंकुलकलंक ३१ नाहिंचमन्योवंयुः प्रचादिर्येगोः नपस्विनोऽसना
मोचयुनातलमामेव ३१ ३२ इहानोनसविमर्शोऽर्वकमोलक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षा

११८

येमांत्वमोचयेमलेवक्कगाता: २९ यद्यप्यहमलिन्नस्मनिदुर्भगः पापीयाने यापिजन्मांतेरन्नेनपुण्येवा।
निस्तार विदुर्योनमहर्शनेनेहतिनिमित्तसममी नेयांदर्शनार्थमैवेणमगालेनमहत्नापुण्येनभवितव्य

ग्यथेतेक्कगताः सिद्धाश्चत्वारस्माकर्स्यौना: वामोचयन्नीयमानेवध्यापापोर्थोभुवः २१ अथया
पिमेदुर्भगस्य विदुर्योनमहर्शने भवितव्यमंगलेनयेनात्मामेप्रसीदति २२ अन्यथास्त्रियमाण
स्यनात्मुचेद्देहलीपतेः वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्कमिहार्हसि २३ क्कचाहंकितवः पापोब्रह्म
घ्नोनिरपत्रपः क्कचनारायणेत्येतद्भगवन्नाममंगलं २४ सोऽहंतथापतिष्यामियत्नचित्तेस्थि
तिलः यथानभूयस्यात्मानमंधेतमसिमज्जये २५ विमुच्यतमिमंबंधमविद्याकामकर्मजं स
र्वभूतसुहृच्छांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् २६ मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्यात्ममायया
विक्रीडितोययैवाहंक्रीडामृगइवाधमः २७ ममाहमितिदेहादौहित्वामिथ्यार्थधीर्मतिं यास्ये
नोमनावतिमृद्धेनकीर्तनादिभिः २८ शुकउवाच इतिजातसुनिर्वेदः क्षणसंगेनसाधुषु गं
गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः २९ ॥ ग्रंते

येनदर्शनेन ३२ अन्यथाप्यर्वपुण्यंविना कथंभतवैकुंठनाम ग्रहणेनवशीक्रियते इतिग्रहणं ३३ व्र
घ्नोविमलनाशकः ३४ ३५ ३० अमिथ्यार्थेतियेधीयस्यनयामनसेदेहादौममाहमितिमतिंहित्वा
ता ने

12

भा.ष. प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो येन ४० गुणेभ्यो देहेंद्रियादिभ्य आत्मानं विशुध्य विशोध्यात्मसमाधिना चित्तैकाग्र
टी. ताभगवतो धाम्नि रूपे ४१ तस्मिन्भगवद्रूपे उपरता निश्चला धीर्यस्य सः तस्मिन्काले हृष्टोरितिवाग्र
१२ रः पुरतः ततश्च प्रागुपलब्धानेव ता उपलभ्य प्रत्यभिज्ञायववंदे ४२ ४३ ४४ उपसंहरति एवमितिद्वा

स तस्मिन्देवसदन आसीनो योगमास्थितः प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ४० ततो गु
णेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्येनुभवात्मनि ४१ यर्ह्युपरतधी
स्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदे शिरसा द्विजः ४२ हित्वा कलेवरं तीर्थे गं
हरिः गायां दर्शनादनु सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनां ४३ साकं विहायसा विप्रो महापुरुष
किंकरैः हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ४४ एवं स विप्लावितसर्वधर्मो दास्याः पतिः
पतितो गर्ह्यकर्मा निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ४५ नातः प
रं कर्मनिबंधकृंतनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां
कलिलं ततोन्यथा ४६

ध्वो विप्लावितः सर्वधर्मो येन हतं व्रतं स्वदारनियमादिर्यस्य ४५ कर्म
निबंधस्य पापमूलस्य कृंतनं छेदकं अतः परं नास्ति कस्मात् तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् न त्वेवं तैः यद्यतोनु
कीर्तनात् अन्यथा प्रायश्चित्तांतरैः रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं भवति इति यत् तन्मनः ४६ ॥ १३

128 ४७ नचेक्षितोभवति ४८ म्रियमाणोऽवसानेनपुत्रस्नेहाभिहितेनापि ४९ इतिश्रीभावार्थेद्वितीयोध्यायः
२ तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षवर्णनैः सांत्वयित्वास्वदूतानांस्वैर्वाक्यैः किंकरीकृताः १ विष्णुदूतै
वि विनिर्जितेष्वात्मार्थंयमस्तुवेनदुःखयिते तृतीयाध्यायारंभः तच्चेदमुक्तं यमाराज्ञेतथासर्वमाचचक्षिरे

यएतंपरमंगुह्यमितिहासमघापहं शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्यानुकीर्तयेत् ४७
नवैसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते ४८
म्रियमाणोहरेर्नामगृणन्पुत्रोपचारितं अजामिलोप्यगाद्धामकिंपुनःश्रद्धयागृणन्
४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ राजोवाच निशम्य
देवःस्वभटोपवर्णितंप्रत्याहकिंतानपिधर्मराजः एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकै
यस्यवशेजनोयम् १

नि ततःकिंतत्रवृत्तमितिपृच्छति निशम्येति मुरारेःनैर्देशिकैःकिंकरैरेवंविहताअतएवहता
ज्ञायस्य यस्यवशावर्तीअयंजनः सोपितान्प्रतिकिमाह १ ॥

13

भाग॰ अस्माभिर्यमेनरिन्यार यमस्येति देवस्येयमस्यदंडभंगः कुतश्चनकस्मादपिश्रुतपूर्वोनासीत् ए
टी॰ नेरेतस्मिन्नर्थे यद्वा नश्रुतपूर्वमेतद्यमदूतनिराकरणं चासीत्. अतः सर्वस्यापिलोकस्यसंशयोवृश्चे
२३ ते त्वत्तोन्योनहिछेत्तेतिमेनिश्चितमतः कथयेतिशेषः २ भगवत्पुरुषैः प्रतिहतउद्यमोयेषां।
तेयाम्याः पुरुषाः कतिसंतीत्याह योर्किं त्रैविध्यंत्रिविधं स्वार्थेष्यञ् यद्वा त्रैविध्यंयथाभवति तथा।
वी नर्षी।

यमस्यदेवस्यनदंडभंगःकुतश्चनार्षेश्रुतपूर्वमासीत् एतन्मुनेवृश्चतिलोकसंशयंनहित्वदन्य
इतिमेविनिश्चितं २ शुकउवाच भगवत्पुरुषैराजन् याम्याःप्रतिहतोद्यमाः पतिंविज्ञापया॥
मासुर्यमंसंयमनीपतिं ३ यमदूताऊचुः कतिसंतीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो त्रैविध्य
कुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४ यदिस्युर्बहवोलोकेशास्तारोदंडधारिणः कस्यस्यातां

भवति तथाकर्मकुर्वतः तैर्यच कर्मफलस्याभिव्यक्ति नवाकस्यमृत्युश्चामृतमेववा ५
हेतवः कतिसंतीति ४ संतुबहवः कोबाधस्तत्राहुः यदीति मृत्युःदुःखममृतंसुखं तेषांविष
निपत्तो नत्वेकस्यस्यातांवकस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपिप्रतिबंधात् एकस्मात्वेकस्यवा
नस्यातां एकःसुखंकर्तुमिच्छतिदुःखंचान्यः एकमन्येचतयोःपरस्परकार्यानुमोदनेनोभयो
रपिमोक्षः कस्यवातदुभेअपिनस्यातामित्यर्थः ५ ॥

13A ननुबहूनांकर्म्मिणांअवश्ययावरव: शालाग्रामेभवेत्तत्रयामतिनांघृहीष: स्यात्तचाह: बहूनांकर्म्मिणां।
अवश्ययाशालत्वबहुत्वेशालत्वंस्यात्तचेदन्न किंतु नतदायत्तवेशालीसुख्येशालत्वतदेकदेशोऽपचार।
मात्रमेवस्यात् यथाचक्रवर्तिनएवमुख्यशालत्वंमंडलवर्तिनामुपचारमात्रंनिरंकुशत्वाभावात्

किंतुशालत्वबहुत्वेस्याद्बहूनामिहकर्म्मिणां शालत्वमुपचारोहियथामंडलवर्त्तिनां १
अतस्त्वमेकोभूतानांनामीशानामधीश्वरः शालादंडधरोनृणांशुभाशुभविवेचनः २ न
स्यात्तेविहितोदंडोनलोकेवर्त्ततेध्रुवं चतुर्भिरंगुलैःसिद्धोत्तोलनविघ्नलंघिता ३ नीय।
मानंतवादेशात्स्वामिर्यातनास्पदात् विमोचयन्तिकिंनछिन्नपाशान्प्रसह्यते ४ तो
लेवेदितुमिच्छामोयदितोमन्यसेतथं नानायातनाभिदितेमाभैरित्यायमुर्दुने ५ श्रीमु
केउवाच इतिदेव:सम्प्राप्रष्ट:प्रजानांसंयमनोयम: प्रीत:स्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादांबुजं
हरे: ६

१ यस्मात्त्वंशालत्वबहुत्वेनघटते अतस्त्वमेकएवशालत्वाशुभाशुभेविविनक्तीति
तेषां २ विघ्नलंघिताविचितात्तत्रित्यर्थः ३ तदेवाह: नीयमानमिति ४ तेवक्तं:यदितोस्माकंदन्न।
मेदितिमन्यसे अन्यायानांनवलादवत्ताने त्वापृथ्गक्तंय: स्यादन्तकौहितेष्याप्रभाव: यतोनाशायणायेति
केवलमभिहितेमाभयंकुरुइतिवदत: शीघ्रमागता: ५ संयमनीतितया ६ ॥

प्रजा।

14 भा॰ष॰ मतोन्योजगतस्तस्थुषश्चपरोथीश्वरोस्त्यहंतजंगमानामेव नत्वापितृणामेव नत्वापिपापिनामेवनकिं
टी॰ करःमत्वीश्वरःमनत्सर्वेश्वरः कोसोयमस्यस्मिन्विश्वमोतंउद्धेतिपंक्तुतत्वष्टपटवत् यस्य त्वशेऽयाविस्तत्र
१७ हलेरुण्याः स्वास्थित्यादयोभवंति यस्य चवशेलोकोवर्ततेन नासिनास्तिकोयामोनवलीवर्दवत् ११

श्रीयमउवाच परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओतंप्रोतंपटवद्यत्रविश्वं यदंशतोस्य स्थितिजन्
मनाशानस्योतवद्यस्यवशेचलोकः १२ योनामभिर्वाचिजनान्निजाभ्या वध्नातितन्त्र्यामिव
दामभिर्गाः यस्मिन्बलिंनरइमेनामकर्मनिबंधबद्धाश्चकितावहंति १३ अहंमहेंद्रोनिरृतिः
प्रचेताःसोमोग्निरीशःपवनोर्कोविरिंचिः आदित्यविश्वेवसवोथसाध्यामरुद्गणारुद्र
गणाःससिद्धाः १४ अन्येचयेविश्वसृजोमरेशाभृग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्काः यस्येहितं।
नविदुःस्पृष्टमायाः सत्वप्रधानाअपिकिंततोन्ये १५

एतत्स्वरूपंचयति ब्राह्मणादिर्नामभिर्वाचितिनिजांयांतंत्र्यांरामस्यांतनेत्रयोवध्नाति दामभिर्गाः व
लीवर्दानिवनरइमेजीवानामकर्मभिर्निबंधबद्धाः यस्मैवलिंवहंति यदधीनाःकर्मकुर्वंतीत्यर्थः १२
यस्यचलीलाउर्विभाव्येत्याह अहमितिद्वाभ्यां १४ नस्पृष्टरजस्तमस्त्वेयेःईहितमभिप्रेतंचेष्टितं।
वानविदुःस्पृष्टमायाःमाययास्पृष्टाःनतस्तेभ्योन्येनविदुरितिकिंपुनर्वक्तव्यं १५ ० १७

तन्मायामोहितत्वात्तज्जानंतीत्युक्तं अविषयत्वाच्चेत्याह यमिति गोभिरिंद्रियैर्हृदा चित्तेन न विचक्षते
न पश्यति यद्वाचः श्रुतिर्यन्मनोनुमन्तुतेः इत्यादिश्रुतेः आत्मानं जीवानामात्मानं ईश्वरं आकृतयोर्वा
पाणिचरणैर्यथा कर्मभूतं न जानंति ततः परमाकृतीनामकाशकं नहि प्रमाणं प्रमाणस्य विषय इति।
भावः एवंभूतः परमेश्वरोऽस्तीति दैवेणोवमंवयः १५ भवत्येवंभूतोऽन्यः परमेश्वरो येषु नास्माद्विभेत्यसौ।

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्यथैवा-
कृतयस्ततः परं १६ तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः प्रायेण दूता इह
वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महाद्भुतानि
रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च १८ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदु
र्ऋषयो नापि देवाः न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्ना- २
रदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकि र्वयं २०

पापिनां हितं वेद नः ते के तत्राह
तस्याति द्वाभ्यां तस्यैव रूप गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तिवात्सल्यादि येषां ते १७ विष्णोर्भूतानि भृत्या
दुर्दर्शानि दृष्टमप्यशक्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतो विष्णुभक्तान्परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतो व्याधि
भयेभ्यश्चेति १८ ननु विष्णुभक्ता अपि त्वत्कृतमयमेव तद्वपात्कृतं वेदनत्राह धर्ममिति ऋषयो भृग्वादयः १९ के

ननु केऽपि वेदं न जानंति तस्य सतो
किं प्रमाणं तत्राह स्वयंभूरिति नारदः सन
त्कुमारः सनत्कुमारः कपिलस्त्वात्मानमेव वक्तुमन्यमानो निर्दिशति २०

15

भा०स्व० हेमराः ११ २२ तमेव धर्ममाह एतावानिति ११ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं इष्टत्वादित्याह नामोच्चारणे
टी० ति येनैव केवलेन सकृदुच्चारितेन २२ न तु सकृदुच्चारितनामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यादित्यद्भुतभे
त्याद्वृत्यादेरपि विधानात तथाहि सांकेत्यमात्रेणाप्यस्याजामिलस्य स्वयमपाहितुं च्युतेनेइति अग्रे द्विनमिदमाह
२९ रोगाभ्युदितविलि अपवर्णकीर्तनेनत्यतोनदेवकृतकर्मणः ननु कर्मगुणानां चन्ददेव्यो विलक्षेष्टितमित्या
यस्मिन्नेव पुराणे तत्तत्रमपश्चाने पुराणानेरेच पापक्षयश्च भवतिस्मरतां तमद्धेनैशामिति अग्रेवच
हा देशेनैविजानीमो धर्मं भागवतं भटाः गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते २१ एतावा
नेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चा
रणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावतालं
तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंह
अघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नां
हसा महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकान्तिकनिष्कृतमित्यादिना संकीर्तनादेव मन्यते किंच तथापि सति
विक्रियते निमन्त्वादयो हारदस्य तद्यतोनिस्त्वरे पुरुषस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह एतावतेति भगवतो गु
णानां कर्मणां च नाम्नां च संकीर्तनमिति यदेतावता पुंसामघनिर्हरणमयं पापक्षयमात्राय
नुपयोगो नास्ति अलस्त्रहोपवारणे तथाहामरसिंहः अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमि

[illegible] ॥
१५

15A

मा

तच्च पुत्रं विक्रयपत्नुदरीमतुवानस्तुतिरपि म्रियमाणोःस्वस्थचित्तोपि मुक्तिं प्राप नत्वचलिर्दशणमा
त्रमतोनोस्पृश्ये नापि सर्वपापहरयरं त्येवतत्त्व श्रुतिस्मृतिशद्धादिविषयस्तु पापवासनानाशयोग्यस्तु कमेव दर्शनाणा
नुसारः त्वित्स्मरणभावनारनात्र २४ एतत्कथ्यते तदिदं इन्द्रुणादिस्मरणमितिनिबोधह प्रवेशोति महाजनोम
नादिः प्रपंचभावः यथामृतसंजीवनौषधीमजानतोबुधा रोगनिर्हरणाय त्रिकटुकलितवादीनिष्ठुरनि
यथास्वयंभूः शंभुः प्रभुर्ब्रह्मादयाव्यतिरेकेणास्य महाजनोनातिगुह्यमिदमत्तात्वाद्धा दर्शनाद्भिक स्मरतीति किंच

विक्रयपुत्रमुखवान्यद्जामिलोपि नारायणोति म्रियमाणःस्याप्यमुक्तिं २४ मा
येणावेदतद्दिदनमहाजनोयं देव्याविमोहितमति वनमाययालं त्र्यात्तजडीकृत
नमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिकेमहतिकर्मणि युज्यमानः २५ ॥

मायया देव्यालं मोहितमतिरयंजनः मधुमधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां
त्रय्यां जडीकृतामतिर्विशिष्टमतिर्यस्यासौ महत्येव कर्मणि अश्वमेधादौ युज्यमानोनात्यन्तप्रवर्तते इत्यपत्ने हि प्राकृत
तस्यलोकस्यास्मरतीति मंत्रादौ स्वदोषकाले वाप्युद्धा तस्मादस्य याहको नास्तीति नेनोक्ते यदा स्वाधीनः
सिद्धोस्ते तावता वसगालादिनिवारणाय तु यथा न प्रयुंजते तथापि तत्कलत्वात्पापस्य नन्तविरसनाय
परमे मंगलस्वरेनामस्मरेति यद्यानामस्यमाहात्म्यतत्वानेसर्वमुक्तिप्रसगादिनेशादिक प्रश्नविस्तरभयात्॥

नामसिद्धान्त ५ ॥

16

भा.ष. भावयोगं भक्तियोगमसमीचीनं यानकेनकस्मादेव यदि स्यात्तदुरुगायस्य वादः कीर्तनं २६ ते देवधर्मनलं त्वनिर्णीय
टी. भूत्वा न वर्त्मासि नयति ये भगवंतं प्रपन्नाः ते देवैः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रगाथाः वर्णितपुण्यकथाः
२६ समदर्शनास्तांश्चोपसीदत न तत्समीपमपि न गच्छत न वयः कालो न प्रभवति २७ के तर्हि दंडार्थमानेयाः

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्य
मीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः २६ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृ
शो भगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे २७ ताना
नयध्वमसतो विमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रं निष्किंचनैः परमहंसकुलैरसं।
गैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् २८ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति
तच्चरणारविंदं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९

यच्चाह तानिति द्वाभ्यां असतः उपानृतानेवाह मुकुंदपादारविंदयोर्यो मकरंदरूपो रसस्त।
स्माद्विमुखान् कथंभूतात् निष्किंचनैरजस्रं जुष्टात् तेषां पापकमाह निरयवर्त्मनि स्वयमेवभूत
गृहे बद्धा तृष्णा यैस्तान् २८ किंच जिह्वेत्यादि येषां जिह्वेत्याद्यन्वयः न कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्भजनं यैः २९ ॥

16B

भगवंतेतस्माययति तथेति ग्रग्रंभावः नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन च्छितैस्त्रीयैरेवपुरुषैर्यथस्मास्सदृत्वा
यंकृते ततनस्मात्स्वयमेवतस्यतो महतोस्थानोस्त्रीयानानः नविद्वेषाग्रत्तानो ग्रहेमाशीयसितस्मित
होतिपुंस्केव महद्दृतिपाठेस्त्रीयानोमाहात्म्यग्रविदुषोनः तमोवस्तोत्नियथेः २० तस्मादित्यादिग्रकोत्किः
जगतोप्यिंमगत्नदूप ११ एकांतिकत्वमेवाह ग्रापवर्गमिति ग्रनादिमिनयानस्युस्येत २२ एतदुप।

ततस्यतो सम गवानुरूपः पुराणोनारायणः स्वपुरुषैर्यरस्मत्कृतेननुः स्थानामहोनविदुषोर
चितोनलीनो होतिगंरीयसि नमः पुरुषायभूम्ने ३० तस्मात्मकीर्तेनविलोजेगन्मगत्नमंद
सो महतामपिकौरव्याविद्यैकांतिकनिष्कृति ३१ ग्रापवर्गाणांतीर्थीयायाण्हस्मानिहसेव्। =
ढः ययास्वजानयाभन्याग्रुद्येत्वात्माव्रतादिभिः ३२ कुरुलांघ्रिपद्ममधुलिट्‌नपुनर्विसृष्टमा ६६
यागुणेषुरमते हृतिनावदेषु ग्रन्यस्तुकामहतत्रात्मरजः प्रमाष्टुमीहेतकर्मयतपवरजः पुनः ६

तयामधुलिहतीतिमधुलिट्

पारयति कुरलांघ्रिपद्मयोर्मधुलेढिग्रास्वादयतीतिमधुलिट् तत्कृत्वेन विसृष्टांयेमायागुणांविषया
स्तेषुपुनर्नरमते ग्रन्यस्तुतत्सुखास्वादरहितोः तएवकामाभिभूतः सन्नात्मनोरजः पापंप्रमाष्टुमपिकर्म।
वयायश्चित्तरूपमीहते यतः कर्मणः पुनरपिरजः पापस्यादेवकुंजरशौचवत् सम्यग्शोधकत्वाभावात् ३२

17

भा॰ष॰ नैवास्मिन्विषयो बभूवुः किंतु सन्यस्तकर्मेत्येवमेनिरे ततः प्रभृति प्रतिशंकमानाः अस्मान्नैव पश्यन्त्यारि
टी॰ तिपोकोवदेतः तेद्रष्टुमपि विभ्यति स्म यादोनैव विस्मितधियो जाताः नैव ततः प्रभृति विभ्यते स्मेत्य
१८ र्थः ३४ कुम्भसंभवोगस्त्यो मलयेपर्वते आसीनो योगी हरिमर्चयन्पुनः पुनर्विस्मयार्थो हरेः पादेभ्य
राविस्मर्थः ३५ इति भावार्थे षष्ठे तृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थ्यादितिभिर्विष्णुरूपजन्मविवक्षया प्रचेतः॥

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनं।
प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च विभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ३४ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुं
भसंभवः कथयामास मलय आसीनो हरिमर्चयन् ३५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे तृती
योऽध्यायः ३ श्रीराजोवाच देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणां सामासिकस्त्वया।
प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेंतरे १ तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवान्यथा अनुसर्गं यया शक्त्या

सुतदक्षस्यवंशस्मलावहितन्यते १ चतुर्थे तु प्रमास्पृष्टो दक्षेणाराधनं हरेः ससर्ज भगवान्परः
तेपसादे समग्रस्याद्यस्तोत्रेण च निरूप्यते प्रसन्नातु प्रस्तके न स्वायंभुवस्तनान्वये नामप्रभावमाक।
र्ण्यैवं सत्वमासत्तुभत्स्यते २ देवासुरेति द्वाभ्यां सामासिकः संक्षेपः प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे १ व्यासं वि।
स्तारं तत्वतः यया शक्त्या ययासमर्जेनो यातां तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गमनुवृत्तसर्गं २ १८

178

१ इत्थं तु प्रेषाम मसर्जं निवक्तो दत्तं जन्म प्रकारमाह यदेति प्राचीनवर्हिषः पुत्राय दास समुद्र मध्यादुन्मग्ना
निर्गताः सन्तो गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः नारदोपदेशतः प्राचीनवर्हिषो निर्वृत्या राजके सति कृष्णाय प्रभा
वात ४ तपसा दीपितो मन्युर्येषां ते येषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ५ ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानान् लोकान्

सूत उवाच इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ३
शुक उवाच यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनवर्हिषः अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ४
द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ५ ताभ्यां नि
र्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ६ मा द्रुमेभ्यो महा
भागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ७ अहो प्रजापतिपतिर्भ
गवान्हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ८ अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पाद
चारिणां अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ९ यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः
प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्द

मानन्नम सतीनाराना मीमउवाच मा द्रुमेभ्य इति नवभिः ९ हे महाभागा
विवर्धयिषवो यूयं विवर्धयितुमिच्छवः ७ प्रजापतीनां नन्दस्य भोक्ता दाहो नुचित इत्याह अहो इति त्रिभिः ऊर्जं भक्ष्यं

18

प्र प्रजा

भा॰स्कं॰ अनन्यानिष्ठनन्याश्रयत्व सर्वोमार्गस्तुपत्रांसपितृशरीरविवर्जितं ११ प्रजानांपतिरेव बंधुः अनन्यजीविका
टी॰ नाशोनकर्तव्य इतिनिरहंशतांप्रवदेनाह लोकानांवालानांमातापितरौ अस्तानांज्ञानदोबंधुरेवसुहृत्
४ १२ ईश्वरोधिष्ठानत्वाद्भूतनेहोहेतुत्वात् अन्तर्देहेषुविशति वःप्रणमामि १३ आकाशादेहसमुत्पा

आनिष्ठतमसंतनोमार्गकोपयवच्छन्नरीपितं पितृपितामहेनापितृतंयःपितामहैः ११ लोका
नांपितरौबंधुर्ईशः पत्यस्त्रियःपतिः पतिःप्रजानांअभित्वनांगतिरुत्तानाबंधुःसुहृत् ११ अन्तर्दे
हेषुभूतानामात्मासहरिरीश्वरः सर्वेनद्विस्यमीत्यज्ञैमेवंवसेोषितोऽयमो १२ यःसमुत्पा
तिलदेहमाकाशान्मनुमुहूर्त्वणे आत्मजिज्ञासयापक्वेनसगुणानतिवर्तते १४ अन्तर्देहेषुमे
हीदैः हिलानांशिवमस्तुवः वार्ताहीयावराकन्यापतीत्वेचभक्तिरहस्ते १५ इन्द्रसमेयवराहो
कन्यामासस्वसीनृप सोमेमाज्ञमप्ययोरत्वानेयमैश्योपयेमिरे १६ तेभ्यस्तस्यामभवद्दक्षःप्रा
चेतसःकिल यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाआपूरितास्त्रयः १७ यस्यामसज्जंभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः ४८
तिलमात्रकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेणयोनिपक्वेन ४ रेतसामनसाचैवतन्मयावहितःस्त्रियः ४८
विलानांगोषाणांवोपुष्पाकेचशिवमस्तुदत्तस्ताणाश्चेम नदीयोकन्यादहानि वार्ताहीन्त्तेःपालिता
१४ यामेय्यसंतवपित्रा आपस्तीमयस्तस्तः प्रचेतोचायमाहना १८ १७ दुहितृवत्सलदतिनतस्यकन्यावेषा

पवेतसुकं कममयता: १८ १८

केड्रमनेः

18A

प्रजापतिर्दक्षः १९ अबृंहितमसंवृद्धं विंध्यस्य पादान्प्रत्यन्तपर्वतान् २० २१ हंसगुह्याख्येन स्तोत्रे
ण कस्यदत्तस्य २२ परायसर्वोत्तमाय नमो दधे नमनं करोमि परत्वे हेतुः अवितथानुभूतिश्चिद्
किंगुणाः तेषां गुणत्रयाभासो जीवो निमित्तं माया च तयोर्बंधवे नियंत्रे एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिभि

मनैमेवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलज
लौकसः १९ तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः विंध्यपादानुप
व्रज्य सोऽचरद्दुष्करं तपः २० तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परं उपस्पृश्या
नुसवनं तपसातोषयद्धरिं २१ अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवंतमधोक्षजं तुभ्य
धा२ तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः २२ प्रजापतिरुवाच नमः परायावित
थानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्त
मानाय दधे स्वयंभुवे २३

योतैनीवेरदृष्टधामस्वरूपं यस्य तस्मै हेतुः निवृत्तमानेयस्मान्याठोतते निवृत्तमानस्सर्वधिम्मयस्मात्
तदिति कथं तस्य सिद्धिरित्यत आह स्वयंभुवे स्वप्रकाशाय २३ ॥

१९

भा.टी. अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह नेति पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन्पुरे देहे वसन्नपि ऐक्येनैव संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं

टी. कारणमेवमनेकत्वादिकं नो वेत्ति न जानाति तस्मै कुतो व्यक्तदृष्टेः प्रपंचदृष्टेः न हि द्रष्टारं दृश्यो भवती।

६६ ति प्रत्यमानपदे प्रपंचप्रवदृष्टिर्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाश

कत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् २४ ननु गुणो जडत्वान्न जानातु जीवस्तु चेतनः किमिति न जानातीत्यत आह

न यस्य सख्यं पुरुषो वेत्ति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् गुणो

यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि २४ देहोऽसवो॥

णा अक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् सर्वं पुमान् वेद गु

णांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे २५ ॥

देह इति देहश्चासवश्च प्राणाश्चाक्षाणि इन्द्रियाणि मनवोऽन्तःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्रा

णि आत्मानं स्वस्वरूपं परस्परमन्योन्यमिन्द्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान्जीवस्तु सर्वमिमं

वर्गत्रयं वेद गुणांश्च तन्मूलभूतान्वेद तज्ज्ञोऽपि सन् यं सर्वज्ञं न वेद तमनन्तमीडे स्तौमि अदृष्टधाम

त्वे उक्तं स्वप्रकाशकत्वमाह २५ ॥ ० ६

19

यद्दशमनसउपरामः समाधिः ननुसुषुप्तावपि लयः नचनाशन्तस्यापि विक्षेपः तदाह नामरूपेत्या
नेयेनतनया नसुषुप्रमेदेन: दृष्टदर्शनेस्मृतिश्चनयोः संप्रमोषा वा शान्तदोषः केवलेन स्वरूपेणा
नेनप्रतीयते तस्मैहंसायसुहृदायसुचिन्मुखेमनः स्वप्रतीतिस्थानप्रस्तसस्मैनमः २१ एवंभूतः केषा
प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह मनीषिणोऽन्तरिति द्वाभ्यां विवेकिनोयंनिष्कर्षति विविच्य ध्यायन्ति मनिर्वा
णस्त्वात्रभूनिमेमप्रसादनामितिद्वयोरन्वयः एवंनिष्कर्षताप्रतीयत इतिभावः किमितिनिष्कर्षति

यदोपरामोमनसोनामरूपरूपस्यदृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् यदृश्यतेकेवलयास्वसंस्थया
हंसायतस्मैशुचिसद्मनेनमः २२ मनीषिणोन्तर्हृदिसन्निवेशितंस्वशक्तिभिर्नवभि
स्त्रिवृद्भिः वह्निंयथादारुणिपांचदश्यंमनीषयानिष्कर्षतिगूढं २२ ॥

स्वशक्तिभिः गाढतमप्रकाशमानं कतिभिर्नवभिः पुनस्त्रिवृद्भिस्त्रिगुणाभिः समविंशत्युपाधिभिर्गूढ
मष्टाविंशतिनिष्कर्षतीत्यर्थः यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिस्त्रिवृद्भिस्त्रिगु
णात्मिकाभिः चकारान्तषोडशविकाररूपाभिश्च कथंभूतनिष्कर्षति मनीषयान्तर्हृदिसन्निवेशितंनि ने
श्चलीकृतं पांचदश्यंपंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्य अलौकिकंवह्निमिवाहंकारास्पदात्मनोन्यप
रमात्मानं निष्कर्षतीत्यर्थः २२ ॥ ०

२०

भा.ष. अशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणसुखैकानुभूतिर्यस्य अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रसक्ति
टी. माह सएव सर्वनामा सएव विश्वरूप इति तद्रूपत्वेपि वाच्यत्वलाभाभावान्निषेधः संभवतीत्याह अनिरु
क्तात्मनिर्माशक्तिर्माया यस्य सः २८ ननु यदि केवलया स्वप्रकाशया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं वा
२. ऽनुपपन्नं वाचामगोचरत्वादित्याशंक्य सर्वैर्नामभिर्वाच्यप्रपंचत्वादिदं यच्च न तस्य स्वरूपं वस्तुतो नामा।

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्र
सीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः २८ यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षिभिर्वा मनसा
सा वोत यस्य मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः २९

व्यवहितं २ भूतयापि मायया व्रतेनेति श्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति यद्यदिति यद्यद्वचसा निरुक्तं अपि
हितं धिया निरूपितं अक्षिभिरिंद्रियैर्निरूपितं गृहीतं उतापि मनसापि निरूपितं संकल्पितं यस्य स्व
प्रकाशत्वेन स्वतंत्र स्वरूपं माभूत् स्वरूपत्वाभावे हेतुः हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं पाठांतरे गुणैर्विशि
ते सन्तु गुणव्यतिरिक्तः यतो गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यते इति तथा चैतन्नाधिष्ठाने
विना तयोरसंभवात् यद्वा यस्य स्वरूपं माभूत्वं भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः २९ ॥ २.

२०७ नदेवंवस्तुनोगुणास्वरूपत्वाभावमंगीकृत्यानिरुक्तशक्तिरितितेनयोनितं. माययासर्ववाच्यत्वेनविषा।
रूपत्वमाह यस्मिन्नधिकरणेयतोपादानाद्येनकरणेनयस्यसंबंधियस्मैसंप्रधानायपदीप्सितनमेयः
कर्त्रीकृतेनस्वतंत्रः कार्यतेचान्येनप्रयोज्यकर्त्रातद्रूपेतिषष्ठेलोकसंबंधः अत्रचसमासमिर्येक्कुहेतुःसम
विभक्त्यर्थाद्दर्शिताः यस्येति क्रियाकारसंबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्था कृतेनकार्यतेचेतिखा
संपरार्थक्रियात्वयस्मसर्वेषांदर्शितः चमाद्रूनभावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाःसंगृहीताः तद्रूपेति कु

यस्मिन्यतोयेनचयस्ययस्मैयद्योयथाकुरुतेकार्यतेच परावरे
षांपरमंप्राक्प्रसिद्धंतद्ब्रह्मतद्धेतुरनन्यदेकं ३. ॥

नमस्कारमाह तद्धेतुस्तेषांकारणंतत्कृतः सर्वेभ्यःप्राक्प्रसिद्धं ननुब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयंतेअवरेषा।
दस्यतेतत्कथंब्रह्मैवतद्धेतुरतआह परेषामवरेषांचहेतूनांपरमंकारणं ननुसर्वकारणत्वेतस्यकिंनाम।
सहकारिस्वतंत्रतदानीमन्यस्याभावात् सत्यंनिरपेक्षमेवतत्कारणमित्याह अनन्यत्द्वितीयशून्यमेकं
सजातीयशून्यंच तस्मैनमइत्युत्तरेणान्वयः ३. ॥ ॥

४१
भा॰ष॰ टी॰ २१

नत्वेवंब्रह्मचेद्विश्वस्यहेतुस्तर्हिनकुत्रापिविदन्तीदृशंतस्मादितिवदन्तोमीमांसकाः कुतोवाविवदन्ते नैयायिका।
नैयायिकाश्चसांख्यभाववादिनः प्रवदन्ते नेच्छन्तेचनत्वविद्वांसोपिनाप्यपिकुतःपुनःपुनरम्याःसंतिनवाद्ध पक्षस्मा
वाविद्यायाःशक्तयोविवादस्थक्कचित्संवादस्यभुवःस्थानानिभवन्तितस्मैनमः ३१ ननुकिंनद्वहस्य
सांख्ययोर्विवादाद्विसंवादोभवतीत्याह अस्तीति नास्तीतिसात्त्वतानत्वाप्नत्ववदि अपाणिपादःश्रुचक्षुःश्र
श्रोत्रमितिचपादादिनास्तीतिनिषिध्यते तथायोगमतेप्यपाणिपादइत्यादिकंचिन्तनमनुवर्तमानमवेदित्वम्।

यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवन्ति कुर्वन्तिचैषांमुहुरात्ममोहं
तस्मैनमोनन्तगुणायभूम्ने ३१ अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्न
विरुद्धधर्मयोः अवेक्षितंकिंचनयोगसांख्ययोः समंपरंह्यनुकूलंबृहत्तत् ३२

तीतेनद्वन्द्वस्यविवादेष्वविवादास्पदंब्रह्मेत्यर्थः विवादस्पृशत्यति भिन्नावस्तिनास्तीत्येवंभूतोविरु
द्धधर्मौययोः भिन्नविषयत्वेविरोधोनस्यादित्येकस्थयोरित्युक्तम् एकविषययोः कुतोवस्तुनिष्ठयोः पा
तादिविधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् समत्वेहेतुः परमसत्तोविधिप्रतिषेधयोर्विषयात्व
योः पाणाविविषयत्वात् नहितथाविषयस्यसमत्वेव किंप्रमाणमनतआह अनुकूलमधिष्ठानंविना
पादादिकल्पनायोगाद्बधिविनानान्निषेधायोगाच्चतयोरूपपादकत्वेनसिद्धमित्यर्थः तस्मैनमः।

निर्दुष्टस्तवृत्तिः ३२॥

भा

ननु तदासीनस्य मम स्वनमस्कारेण कोलाभ इत्यत आह यद्विति पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूप
रहितोपि जन्मभिरवतारैः विशुद्धानि तत्सत्त्वानि रूपाणि कर्मभिश्च नामानि च यो भेजे स अनन्तः श्रीभगवान्
नित्यैश्वर्यः मम मह्यं प्रसीदतु ३३ ननु त्वादृशाः सकामा गणेशादीन्प्रार्थयन्ते त्वं तु तान्विहाय किमिति
श्रीभगवन्तमेव प्रार्थयसे तत्राह प्राकृतैर्ज्ञानपथैः तान्नपथैः उपासनामार्गैः यथाशयं तत्तद्वासनानु
सारेण यो देहगतोऽन्तर्यामी नत तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गन्धकारि स्वयमेद्गमा

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः नामानि रूपाणि च जन्म
कर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ३३ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथा
शयं देहगतो विभाति यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्
मनोरथं ३४

श्रित्य नानागंधवान्विभाति दुर्गन्धसुगन्धादिकमाश्रित्य नानारूपवान्प्रतीयते तद्वत्तेषु तत्तद्दे
वतारूपेण फलप्रदातृत्वात् स ईश्वर एव मनोरथं सम्यक्करोतु किमन्यदेवतानां भेदेनेत्यर्थः तदुक्तं श्रीभगव
द्गीतासु यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं स तया
श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानिति येषयाभेप्रपंचेनेतता।

प्रियव्रतमन्वन्तरे ३४ ॥

सेस्तुवतोदस्तस्य सभगावानुप्रत्यतोभवत २५ तेवर्णायति सार्धैश्चतुर्भिः सुपर्णांसेगरूडस्कंधेकृतो
पादौयेन प्रलंबाष्टशोभमहांतौभुजायस्य चक्राद्यष्टायुधधरः २६ प्रसन्नवदनेईक्षणेनेत्रेयस्य सः वन
मालयानिवीतंकंठादिपादांतंव्याप्तमंगंयस्य सः लसंतौश्रीवत्सकौस्तुभौयस्य सः २७ महांतिकिरीट
कटककानियस्य सः स्फुरंतीमकरकुंडलेयस्य सः कांच्यादिभिर्विभूषितः वलयमंत्रपादभूषणा

श्रीशुकउवाच इतिस्तुतःसंस्तुवतःसतस्मिन्नघमर्षणे प्रादुरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगा
वान्भक्तवत्सलः २५ कृतपादःसुपर्णांसेप्रलंबाष्टमहाभुजः चक्रशंखासिचर्मेषु
धनुःपाशगदाधरः २६ पीतवासाघनश्यामःप्रसन्नवदनेक्षणः वनमालानिवी
तांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः २७ महाकिरीटकटकःस्फुरन्मकरकुंडलः कांच्यङ्गु
लीयवलयनूपुरांगदभूषितः २८ त्रैलोक्यमोहनंरूपंबिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतोनारद
नंदाद्यैःपार्षदैःसुरयूथपैः २९ स्तूयमानोनुगायद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः रूपंतन्महदा
२४ दाश्चर्यंविचक्ष्यागतसाध्वसः ५

दृष्ट्वा तस्योत्कलात २८ त्रैलोक्यमोहनंश्रीपुरुषोत्तमाख्यंजगन्नाथरूपं सुरयूथपैः लोकपा २२
लैः २९ ५ श्रीरामकृष्णाभ्यांनमः श्रीगोविन्दायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीमहामायायनमः

२२A आपूरितानि मनोद्वाराणि इंद्रियाणि तैः यथा ह्रदिन्यो नद्यो निर्झरैरापूर्यंते तथा महांवदाशरणात्वेनाह
निरुद्धत्वाद्वागादीनां न किंचिदुक्तुं शक्तोभूदित्यर्थः ५१ ५१ यद्यप्यसौ नावोचत्तथापि चित्तज्ञ इदं वा
क्यमाह भावे भक्तिं गतिं प्राप्तः ५२ यद्यतस्तपोस्य विश्वस्योद्बृंहणं वृद्धिकरमतस्तेहं प्रीतः

ननाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः नकिंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा आपू
रितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः ५१ तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं चित्तज्ञः
सर्वसत्त्वानामिदमाह जनार्दनः ५२ श्रीभगवानुवाच प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा
भवान् यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ५३ प्रीतोहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्बृंहणं
तपः ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ५४ ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो विबुधेश्व
राः विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ५५

मत्तपसो लोकस्य सृष्ट्यर्थं त्वेतत्प्रीतेः किं कारणं तत्राह ममैष इति भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासु
रिति यदेष एव मम कामोऽतो मत्कामपूरणादेवाहं प्रीतोस्मीत्यर्थः ५४ भूतविस्तारप्रपंचश्च मनवो वि
तयेत्याह ^ भवंतः प्रजापतयो भूतेन रुद्रवस्य हेतवः ५५ ॥ ०

ब्रह्मेति

भा०ष्व० विश्वसृड्यर्थेन त्वं तपश्चचार दृष्टीनः तुष्टेनेत्येवं तपः स्तुवन्नसंसर्गारम्भात्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि।
टी० लोति तपो यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयं विद्याऽऽगमं ब्रजपःसाध्यानं तनोतीति तनुर्देहः क्रिया
२२ ध्यानादिविषयः पुव्याणोऽभावनाया चूवाच्यलेन हिध्यानादिकमाक्रियते इत्याकृतिः जातास्तुति।
यज्ञाः क्रतवो यागा निर्दीयोवापनयत्यवेयं उपमर्दस्वतिभ्यान्यभागा विद्यादिक्रतेः धर्मः क्रत्वाघ

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ४६ अ
हमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचान्तरं बहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ४७ मय्यनन्त
गुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ४८ स वै यदा महादे
वो मम वीर्योपबृंहितः मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ४९

धर्मः आत्मा मनः हृदयायभूयत्वात् सुरा यत्तस्य जनस्य एवासवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसैतान
सृष्टेर्देवत्वदर्शयित्वे द्वितीयतृतीयोत्कृष्टमिति हि समाह चतुर्भिः अहमेवेति वस्त्वन्तरव्याहृतिः आ
तमेवेति क्रियान्तरव्याहृतिः यंतेन इत्याह के वहिर्ग्राह्य संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रं अव्यक्तमिति इंद्रियवृ
त्तिनिरत्नमित्यव्यक्तमत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतो मायातो गुणमयो विग्रहो यस्य सोऽहं त
तस्मै देवाजोः योनिजः खिलमसमर्थमिव ४८ ४९ ॥ ० २२

23A मे मया तपतः पेत्यमिहैतिः सर्वेषु नन्दनपसा ५० मेनंतीन्त्र्युपायमाह मंगाहेद्दत्तं पंचजनात्मजस्यप्रजाप
तेः ५१ मिथुनस्य योव्यवायोरतिः स एव धर्मोयस्य सत्वं नथाभूतायावनस्ता ५२ मायया निमित्तभूतया

अथ मे अभिसिद्धिर्तोदेवस्तपोनथ्यानिदाम्सणां न च विस्मसत्जोगुप्यान्येनादावसृजद्विशः ५० एषा
पंचजनस्यांगदुहिता वै प्रजापतेः असिक्नीनामपत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्णतां ५१ मिथुनव्यवा
यधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ५२ त्वत्तोधस्ता
त्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूयमायया मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यंति च मे बलिं ५३ श्रीशुक उवा
च इत्युक्त्वामिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ५४ इ
तिश्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्थोध्यायः ४ श्रीशुक उवाच तस्यां स पांचजन्यां वै वि
ष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः १

स्त्रियामहं मिथुनीभूय भविष्यंतिसुखादिरूपेणोत्पत्स्यंते ५३ ५४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कं
धे चतुर्थोध्यायः ४ पंचमे नारदेनाथ वाचः कूटैस्सुनाशिताः सुतानां कर्णपद्दक्षोमुं प्राशापनिनिरूप्य
ते १ ॥ ॥ ॥ ५०

२५ भा.वृ. अहल्यायमेवीलापकावारलभावाः २ तत्र प्रतीच्यां दिशि सिंधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्र तस्य।
टी. नारायणाश्रमो नाम तीर्थं प्रपुरित्यत्रान्वयः तत्र महद्दतिविस्तीर्णे ३ विनिर्धूतो मलो गगादिर्यस्मान
२८ मस्त्रायायोयेषा ४ तान मुद्रमस्तानपिपिशाचदेशजाद्येनप्रजाविलुइयेयतानुद्युक्तान्ददर्श ५ अहो

अहल्यायमेवीलालेसर्वदानारायणान्नृप पिशाचोक्ताः प्रजाः सर्गे प्रतीचीं प्रयपुर्दिशं २ तत्रा
नारायणाश्रमस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः संगमोयत्र तत्र महत्सुनिसिद्धनिषेवितं ३ तदुपस्पर्शना
देव विनिर्धूतमलाशयः धर्मपारमहंस्येच प्रोत्यन्वमतयोनृप ४ ते पिवेत पण्वोग्रपिशाचदे
शेनर्यविताः प्रजाविलुप्येयतान्देवर्षिस्तानददर्शीह ५ उवाच चायरहर्यस्माः कथयस्वल्प
थैवप्रजाः अदृष्ट्वा तेभुवोपूर्व्वाल्लिशावनपालकाः ६ तेथैकप्रहृष्टघ्राष्ट्रविलेचाहष्टनिर्गम
वद्धरूपाक्षियचापिप्रमासंप्रस्थलीपतिं ७

मोहमार्गा धिकारिणः संतयतेप्रहृतिनिविष्टेः कर्मभिर्नेन्ययोवितिहृप्रयानान्विगृह्णतीर्थैर्वाकेरुपरि।
गतिस्तत्रदाह उवाचेति चतुर्भिः पालकाः संतोपि वालिशा अन्नाप्रयकथप्रजाः स्वल्पथ वतेति।
तेरे वालका इति पाठो वालिशात्वेहेतुः ६ एकएवप्रहृष्टोधास्मिन्नहाष्ट्रमहद्देन्यानुषवाः विलेवा
माद्दितीयानानामविज्ञाय कथंसंगंकरिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ७ ॥ ०

३४A पंचपंचानां पंचविंशतिरङ्गुलेनगरं तैरपरयंस्तैः प्रविभिर्वेद्धैस्तृनिर्मलमिवानितनीतां रेकैकस्य यः स्वयं।
स्वतं त्रेधमिश्रमगणस्वभाव १ विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनो तु रूपमविद्वांसो ज्ञानतः
पूर्वोक्तं चैकपुरुषराष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं संगे करिष्यथेत्यल्लयः १ वाचः कूटेरोहत्वादेनार्थो
नामिव प्रतीयमानेन वचनेन गोत्यन्तिकीमदजाम नीषा विचारमालिर्व स्यास्तयाधियास्वयमेव विमम्रष्टु

नदीमुभयतो वाहां पंचपंचाङ्गुलेनगरं कश्चिद्धंसं विचक्षणं तोरपर्व्वास्त्वयंभमि १ कथं
स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ १ एकउवा
च न विराम्यायरुर्य्यस्याज्ञोऽत्यन्तिकमनीषया वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया
१ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनं अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ११ एक
एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् १२

विचारितवन्तः १ नारदोक्तदृष्टान्तानां तैर्विमृष्टपरिणीतार्थमाह द्वाभ्यां अदृष्टेत्यभूरवद्रूपाद्येसाक्षा मू
त्कमाह भूरिति क्षेत्रं तत्वाच्च जीवसंज्ञलिंगशरीरं यदनादि निजबन्धनमात्मनो बंधकारणं अतत्वाह्यर्थमाह नि
र्वाणं नाशमसद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः किं भवेन्न किमपि ११ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह एक एवेति
तुर्यः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः अभवं निवृत्तिमनात्मसद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः १२ ॥ ॥

कर्मभिः २

25

भा.ष. विंशद्वारद्वयनिर्गममित्यस्यार्थमाह पुमानयद्गत्वाथवा बिलस्वर्गं पातालं गतः दिवं नैवैति नावर्तते तत्र।
टी. तत्पामन्यादीत्यादेप्रश्नविदोः विदुषोः सद्भिर्नरस्वर्गादिसाधकैः कर्मभिः १३ बहुरूपा स्त्रियमित्य
२४ स्यार्थमाह नानारूपेति स्वैरिणीति पुंश्चलीव विमोहकैः रजआदिगुणैरन्विता तन्निष्ठात्मस्याप्रव

पुमान्नैवैति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा। प्रत्यग्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवे
त् १३ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता। तन्निष्ठामगतस्येह किमस।
त्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत्। तद्गतीरबुधस्येह
किमसत्कर्मभिर्भवेत् १५ ॥

अर स्या
सा नैव विवेकमगतस्यापामसद्भिः कर्मभिः १४ पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याः संगे
न भ्रंशितमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यं यस्य कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् तस्या गतीः सत्त्वरजस्तमःकृताः संसरन्तं
गच्छन्तं जीवमबुधस्याजानतः असद्भिः विवेकघातिभिः १५ ॥ ॥
बुध्य

नेहीमुभयतो वाहामित्यस्यार्थमाह सख्यायेयोकरोतीत्युभयतः प्रवाहोदर्शितः वेलाकूलेश्वाहयतिनालो
निर्गमस्यावेतयोविघारि तस्यांतसमीपे वेगिनानिर्गमप्रतिबंधाद्दत्कारादिभिः कृतवेगा मतस्यतद्दे
गतविवराभ्यांतयवेनोत्याश्रुतामविन्नस्याविचारयतः ग्रमद्विमोद्यिकै यद्वा वेलाकूलसमुद्रस्यव्यव
हारस्यांत तत्समीपेसमुद्रद्दृद्दिद्धामाभ्यांयद्याउभयतोनवेद्धिःकृतवेगानदीभवति एवसमुद्रवला

सख्याप्यएकरीमायांवेलाकूलांतवेगिनां मतस्यतामविन्नस्यकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ११
पंचविंशतितत्वानांपुरुषोद्भुतदर्पणः अध्यात्मसमुद्भवस्येदकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १२
ऐस्वेराम्बुमुतत्यावधमोत्तानुदर्शनं विविक्तपदमत्तायकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १३

स्वात्मनोव्यवहारस्यांतेदेहेजन्ममरणादिभिःकृतवेगामित्यर्थः वेगिनामितिपादेवेगवंती ११ पंच
पंचेत्यस्यार्थमाह पंचविंशतितत्वानोपुरुषोंतर्यामी ग्रुद्भुतदर्पणग्राम्बर्येद्भुपग्राम्बयः अध्यात्मेका
येकारणमेवानाग्रुधिष्टानोत्तनमद्भुयस्यामद्भिभिय्यास्वांतव्यकृतैः १२ कचिद्दिमभित्यस्यार्थमाह
ऐस्वर्णीश्वरप्रतिपादकविविक्तपदेविन्नरद्भुएवसत्यैनेति दसपदंव्याख्यांतं वधमोत्तावनुदर्शय
तीतितथानेनविन्नाः कथ्यायंस्येति व्याख्यातं तउक्तत्वानभ्यस्यापितायाःविडेषमद्धिवेदिर्भवेः १३

26

व

भा.पु. तोरप्यमित्याशयेनाह कालचक्रमिति भ्रमिभ्रमणात्मकं कतीत्यामितिनिकर्षयदिति वेतोरप्याप।
टी. दैव्याख्याने तदनुपस्य त्रतएवफलस्य नित्यं तु श्रा काम्यकर्मानुष्ठाने नैपुण्यपवादुल्ला दसद्भिः १९ स्व
२८ पितुरादेशामित्याशयेनाह पात्रस्यस्वपितृहितीयजन्महेतोः नदत्तत्रूपायनिवृत्यतत्रूपायनिवर्तना।
कमादेशायोनवेदः सकथंगुणाविस्रभीप्रणामपप्रवृत्तिमार्गेविश्वासवानुपक्रमेतस्यैषादोषप्रवर्तनेत

कालचक्रभ्रमितीक्ष्णंसर्वंनिष्कर्षयज्जगत् स्वतेञ्यमतुपस्येहकिमस्तत्कर्मभिर्भवेत् १९
पात्रस्यपितुरादेशोयानवेदनिवर्तकं कथंनदत्तत्रूपायगुणाविस्रभ्युपक्रमेत् २० इतिव्या।
य वसितवाजनृहृदयेय्यापकचेतसः पंगुतैलपीक्रमभ्यप्यानमनिवर्तकं २१ स्वर्गस्रणिनिभा २९
नर्हृषीकेशपदांबुजे ग्रावेदंचित्तमावेश्यलोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनार ३०
२. मोतेराबसवुद्दीनांजीवमायांनताल राञ्जीलशालिनो ग्रन्वतप्यतकः शोचन्नस्तप्रजस्त्विषु
नो पात्र्हिकोलापदेशानामस्तानेकिंप्रकर्मभिरितिवाचः कृसंग्रहश्लोकः इतिव्यवसिताः पर्वनिश्चि
तेवेतः एकचेतसः एकमतिपुत्राः तेनारदप्रदतिंमीकृत्वा पुनरावृत्तिमार्गयपुः २३ निर्गतःसात्ता
त्वेतोयोहृषीकेशालस्यपदांबुजे ग्रनुचारदत्वरदित्यर्थः २४ नापामदर्शीने स्वधर्मभ्रंशोवा शीलेन २९
शीलंतेहतिनयानेषाकः हकःसम्प्रजस्त्व सत्पुत्रवत्व प्रचाशोकानास्थानम् २५ ॥ ०

96P अनेनब्रह्मणोसहस्रशः सहस्रंसंख्योत् २४ २५ पठेसंब्रह्मप्राणंवक्ष्यमाणोमंत्रवा २६ इत्युक्तिंवाचांमे
नारायणपतिविस्मयाराधयामासः २७ विशुद्धसत्वाश्रयायपरमहंसायनमोधीमहि २८ प्रजासर्गेधीयै।

सम्भूयः पांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः पुत्रानजनयद्दक्षः शवलाश्वान्सहस्रशः २४ तेपि
पित्रासमादिष्टाः प्रजासर्गेधृतव्रताः नारायणसरोजग्मुर्यत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्श
नादेवविनिर्धूतमलाशयाः जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहत्तपः अभ्यसंताः कतिचिन्मासान्क
तिचिद्वाम्बुभोजनाः नारायणमंत्रमिमंमभ्यस्यंतरउसंपतिं २७ ॐनमोनारायणायपुरुषाय
महात्मने विशुद्धसत्वधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि २८ इतितानपिराजेंद्रप्रजासर्गेधि
योमुनिः उपेत्यनारदःप्राहवाचःकूटानिसर्वंवत २९ हार्तायणाःसंशृणुतगदतोनिगमंमम
म अन्विच्छतानुपदवींभ्रातृणांभ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातृणांप्रायणंभ्रातायोनुतिष्ठतिधर्म।
वित सपुण्यबंधुःपुरुषोमरुद्भिःसहमोदते ३१
पोतात्वाचःकूटानि अपस्थानेभुवर
स्यादीनिसर्वोक्तानिपार हेरात्यणाः संस्मृत्यनेत्यादिपुनरन्यदृष्यिवार्ह निगममुपदेशमन्विच्छ
तो वलोकयत ३० प्रापणोपक्रष्णामंत्रे पुण्यमेववंधुयस्य मरुद्भिःभ्रातृवत्सलेदैवैः ३१ ॥ ॥

भा.ष. अमोघं दर्शनं यस्य हे मारिषेति २२ सध्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यं अनुपथमनुगुणं पं
टी. थानं पश्चिमा यामिनीः गता रात्रय इव २३ २४ पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्य दक्षोपि प्रायशो विर
२७

एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः तेपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष २२ सध्री
चीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव २३ एतस्मिन्का
ल उत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् २४ चुक्रोध
नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः २५ दक्ष उवा
च अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शि
तः २६

क्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिं सन्ध्यार्थं गतं सदा तमुपलभ्य दक्ष आह २५ साधोरिव लिंगं वेषो य
स्य तेन नस्त्वया नो अस्मदीयानामर्भकानामसाधुकारि कृतं ते देवाह साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्यो । २७
मार्गः स प्रदर्शितः २६ ॥ ॥ ०

नाथ

२७८

ननु संन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात्तत्राह ऋणत्रयापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह ऋणै।
रिति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैर्वा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ए
ष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा वासीति श्रुतेः ऋणैरमुक्तानाममीमांसितानि विचारितानि क
र्माणि येस्तेषां तावदृणविमोक्षोस्ति नतु नरकाभावित्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेना
पितृदेवर्षिऋणाद्विमुक्तिर्नास्ति अतः हे पाप विषयभोगत्यागादिहलोके श्रेयसो विघातः कृतः मो

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ३७
एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ३८ ननु
भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरंकरमवैरिणां ३९ ५

क्षानधिकारित्वाच्च परलोकेपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य।
मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ३७ बालानां मतिं पुत्रादिविषयाभि
नवेशितया एवं निरनुक्रोशः निर्घृणः हरेर्यशोनाशकः सन् तत्पार्षदानां मध्ये कथं चरसि ३८ निर्ल।
ज्जत्वमेवाह ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशाः त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन्कथं न लज्जसे इति

भा.च. वत्तैवैराग्याउपशमस्उपशमाद्वैतैरूपाणामछेदनेभवतिनचविरक्तस्यश्रणत्रयस्याकरणाभावस्वरूपकं यद्दद्रे
टी. वविरजेनदृष्टेवयम्रजेन पद्दिवेनस्यात्त्वेम्यचयोदेव प्रभ्रूजेहितादिष्कृते: अतोवैराग्योपदेशोनतेषामा
२८ यानुग्रहरूपवेकृतेनमितिचेतत्साह नेति यद्यपित्वमेवमन्यसेतथापि मृषाकेवलिनाज्ञानेविनावश्यूतवै
षेतात्वयेत्थमतिवालनेकृतेपिपुंसाविरागोनैवस्यात्त्वचविरागविनोपशमः नचतेनविनास्तेरूपा
णानिकृतनमिति ४० इत्यविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयाननुभूयविषयाणांनीलत्वानलंडुःखे

नेत्थंपुंसोविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा मन्यसेयदुपशमंस्तेरूपाणानिकृतेनते ४० नानु
भूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णतां निर्विद्यतेस्वयंतस्मात्तथाभिन्नधीःपरैः ४१ य
तस्त्वकनैःसखानांसायूनागरहमेधिनां कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितं ४२ तेनकृतेन
यत्नेत्वमसह्यमचरःपुनः तस्मात्लोकेषुतेमूढनभवेन्मनःपदम् ४३ ॥

हेतन्त्वेनजानाति तस्माद्विषयानुभवेननीलत्वान्नजानात् ४१ अतस्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतंतथापि
वयंनक्रुधइत्याह यदिति कनेसखानांकर्मसयारानां कनेसखानामितिपाठे विप्रियंकनेमजानता
मित्यर्थः दुःसहंयत्त्वंकृतवानसितन्मर्षितंसोढं ४२ तथापितवाभव्यत्वविच्छित्तीत्याह तेनकृतेनसता
नच्छेदक यद्यस्मादभद्रपुत्राणांस्यानेभ्रंशोपदस्यानन्नभवेदितिमहुत्कलेनशापः ४३ ॥

28A

पुति

वांछनयेनितन्लोकृतवाः नीस्वरोपिवामंसमर्योपि निर्नितेनमरदेनेतियदेनावानेव ४४ इतिश्रीभागवते।
पंचमोध्यायः ५ षष्टेदत्तामसृष्टायांकन्यायांस्मप्रकीर्तिताः शृण्वंश्चगायतोजातोविस्मरणेपितेःस्व
तेः १ नारदानुशाणानाशमाशकमानोडुहितृर्जनयामास १ कायकश्यपाय द्विषट्त्रिणवाःषट्द्वा

शुकउवाच प्रतिजग्राहतद्ब्रह्मन्नारदःसाधुसंमतः एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयं
४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेपंचमोध्यायः ५ श्रीशुकउवाच ततःप्राचेतसोसिक्न्यामनु।
नीतःस्वयंभुवा षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः १ दशधर्मायकायेंद्राद्विषट्त्रिन
वेंदवे भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्या।
नांचमेशृणु यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोकाआपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाककुद्यामिर्विश्वासाध्या
मरुत्वती वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतान्शृणु ४ भानोस्तुवेदऋषभइंद्रसेनस्ततोनृ
प विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ५ ककुभःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः भु
वोदुर्गाणियामेयःस्वर्गोनंदि

दृष्टायायास्तनास्त्वयोदेवान्यथेः इंदोःसोमायत्रिनवसप्तविंशतिःता
स्याय नामानि ... कश्यपायेवाःपराशुवशिष्ठाम्रतस्वः २ सापत्यानामपत्यसहितानां मेममनःशृ
णु प्रसूतिप्रसवैःपुत्रपौत्रादिभिः ३ ४ ततोदेवऋषभात् ५ यतःकीकटाद्भुवोदुर्गाणिउर्गाभिमानि।

भा.ष. तन्नतः साध्यानोस्तुतः ७ ९ वसोर्वस्वात्स्यभूयस्त्वात्रेनेनिर्देशः मेमतः १० अभिमतिर्नामपत्नीन स्याद्धर्षा
टी. दयः पुत्रः ११ सहश्च आयुश्च पुरोजवश्च पुत्रा पुरः पुराणि १२ १३ स्कन्दश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः यास्मा
२६ विश्वेदेवास्तु विश्वायाअप्रजांस्तान्प्रचक्षते साध्योगणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ७ मरु
त्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ८ मौहूर्तिका देवगणा।
मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजं ९ संकल्पायास्तु संकल्पः कामः
संकल्पजः स्मृतः वसवोष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु १० द्रोणः प्राणो ध्रुवोर्कोऽग्निर्दोषो व।
स्तुर्विभावसुः द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः
पुरोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः १२ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः।
स्मृताः अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः १३ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः
दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला १४ वस्तोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ततो मनु
श्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः १५ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं पंचयामोथभू
तरयंनिग्रन्थिभूरिति च प्रसिद्धस्ततः स्कंदात् विशाखादयः १४ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्व
कर्मणश्चाक्षुषो मनुरासीत् १५ उषा भार्या यानपान्य चयामो दिवसो जातः अतएव रात्रिस्त्रियामामहो।

भूतस्येहभार्ययोर्वंशमाह सुरूपेति १५ महानित्येकादशरुद्रपार्षदाः प्रेतादयः गणेश्वरास्तेजाताः
१६ अंगिरसः स्वधासतीचातिहभार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधानामपत्नीपितॄनसुतानेवाकरो
त अथर्वसतीचाथर्वांगिरसंनामवेदं १६ कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणानिहभार्ये तयोर्वंशमाह कृशाश्वइ

सरूपासूतभूतस्यभार्यारुद्रांश्चकोटिशः रैवतोजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः १७ अजैक
पादहिर्बुध्न्योबहुरूपोमहानिति रुद्रस्यपार्षदाश्चान्येघोराभूतविनायकाः १८ प्रजापतेरंगिर
सः स्वधापत्नीपितॄनथ अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वेचाकरोत्सती १९ कृशाश्वोर्चिषिभार्यायांधूम्र
पुं ४ केशमजीजनत् धिषणायांवेदशिरोदेवलंवयुनंमनुं २० तार्क्ष्यस्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनी
इति पतंग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ २१ सुपर्णासूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाहनं सूर्यसू
तमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः २२ कृत्तिकादीनिनक्षत्राणीन्दोःपत्न्यस्तुभारत दक्षशापात्सो
नपत्यतास्तुयक्ष्मग्रहार्दितः पुनःप्रसाद्यतंसोमःकलालेभेक्षयेर्दिताः २३

ति २०.२१ सुपर्णाविनतानूरुमरुणं २२ रोहिण्यामेवप्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणात्कुपितस्यदक्षस्य।
शापाद्यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयेणापीडितःसन् तास्वनपत्योभूत् तंदक्षंप्रसाद्यकेवलंकलाएवलेभेनत्वप।
त्यानि कथंभूताः क्षयेकृष्णपक्षेर्दिताः क्षीणाःसतीः पाठान्तरेक्षयेसति पुनरर्धिताः तेनेववर्धिताःसती

भा.षू. २४ २५ प्रत्यन्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण नामसंवेशानात् तिमेरित्यादिना २६ २७ सौरसाः सुरसा।
टी. सूण्‌नामानि लोकानां मातॄणां शंकराणि च अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् २४ अदिति।
३. र्दितिर्दनुः काष्ठारिष्टा सुरसा इला मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः २५ तिमेर्यादोग।
णा आसन्श्वापदाः सरमासुताः सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप २६ ताम्रायाः श्येनगृध्रा
द्या मुनेरप्सरसां गणाः दंदशूकादयः सर्पा राजन्क्रोधवशात्मजाः २७ इलाया भूरुहाः सर्वे या।
तुधानाश्च सौरसाः अरिष्टायाश्च गंधर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः २८ सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्रा
धानिकान्शृणु द्विमूर्धा शंबरोरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः २९ अयोमुखः शंकुशिराः स्वर्भानुः क
पिलोरुणः पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोनुतापनः ३० धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः
स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल ३१ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली वै
श्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ३२ उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा उपदानवीं हि
रण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः उपयेमे स भगवान्कश्यपो।
याः पुत्राः ३४ प्राधानिकान्मुख्यान्षोडशमाशृणु २८ ३० ३२ वैश्वानरो दनोः ब्रह्मचोदितः ३४
पुत्रात्सप्रसूतः ३३ कः प्रजापतिः कश्यप उपयेमे दानवीपरिणयने हेतुः ब्रह्मणा चोदित इति २.

30A

तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचाः प्रजा जाताः तांश्च स्वर्गं गतः सन् ते पितामहो जघान ३५ राहुज्ये
ष्ठं ३० ३२ प्रसूयत जनयत ३३ पुर्विचित्ते माता ४० ततो विवस्वतः ४१ चर्षणयः येकृताकृ
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ३५ ज
घान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियंकरः विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ३६ राहुज्येष्ठं
केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ३७ यत्र नारायणो देवः
स्वांशेनावतरद्विभुः विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र
उरुक्रमः ३८ विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुं मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ३९ सै यमी
व भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ४० छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः कन्यां च तप
तीं या वै वव्रे संवरणं पतिं ४१ अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः यत्र वै मानुषी जातिर्ब्र ४२
ह्मणा चोपकल्पिता ४२ पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत्पुरा योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास वि विवृ
वृतद्विजः ४३ त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्या रचना नाम कन्यका सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यो ४४
तसान्त्वेनः पर्येति कुमेलेन चेरानुक्तः यत्र येषु आत्मानुसंधानविशेषेण मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता ४८
नयाच पूर्वतिः पुरुषलेनाक्लिष्टरामाल्मेति ४२ कुपितं रुद्रमिति शेषः विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन्

31

भा.ष. यद्यदविमतेनात्रवत्सानेनबृहस्पतिनापरित्यक्तास्सर्वाद्विषतां शत्रूणांभागिनेयमपिविश्वरूपंपौरोहित्येवृतवंतः

टी. ४५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ समसेमेविश्वरूपेसौपौरोहित्येवृतःसुरैः गुरुणासंपरित्यक्तेयौ

३१ रोहित्यमथाकरोत् १ कस्माद्धेतोः कस्माद्धेतोरात्मनःशिष्याःसुराःपरित्यक्ताः गुरुणाममपराधे २ सर्वेंद्रो

नैवस्त्रैरस्वरगणादौहिंसद्विषतामपि विमतेनपरित्यक्तागुरुणागिरसेनयत् ४५ इतिश्रीभागव

तेषष्ठस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ राजोवाच कस्माद्धेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः एतदाचक्ष्व

भगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ १ श्रीशुकउवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भि

र्वसुभीरुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः सिद्धचारणगंधर्वैर्मु ना

निभिर्ब्रह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः निषेव्यमाणोमघवास्तूयमानश्च

भारत ४ उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा

५ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानःपौलोम्यासहार्द्धासनयाभृशम् ६

परांसमांभवाचस्पतिंनाभ्यनंदत्प्रत्युत्थानेनवान् तदासंप्रांगिरसस्ततोसनिर्गत्यतूष्णींस्वगृहंमाययाविनय

शानामन्वयः अनादरेहेतुमदंदर्शयितुंतद्विशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितःसतांपंथायेनसः १ परि

श्रितःपरिवृतः २ ४ आस्थानंसभातस्मिन्नध्यासनेसिंहासनेनराश्रितः ५ पारमेष्ठ्येमहाराजचिह्नैश्चामर

क्षोदेस्थितयोर्गेश्लोम्यासहविराजमानः ६

३१

31A

उत्थानादिक्षिनानाभ्यनंदत् ७ नोच्चचालासनप्रज्ञस्थितोपि किंचिच्चलितवान् ८ श्रीमदेन्यथाविक्रिया
तोविद्वान्तानत् ९ प्रतिबुध्यानुस्मृत्य १० ममकृतेकर्माऽहोयमसाधु यद्यस्मात् दम्भबुद्धिनाऽस्यम
तिनामयाकाकृतलिरस्कृतः ११ विबुधानांमानिकानांदेवानामीस्थेणाग्रदे १२ नतुसिद्धासनस्थोरा
मपराप्रस्माचार्यदेवानामात्मनश्चर नाभ्यनंदनसंप्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः ७ वाचस्पतिः
मुनिवरःस्वरास्वरनमस्कृत नोच्चचालासनादिद्रःप्रत्युत्पूपिसमागते ८ ततोनिर्गत्यसहसा
कविर्गिरिसःप्रभुः मायायोस्वरादेन्लींविद्वान्श्रीमदविक्रियो ९ तदैवप्रतिबुद्धोऽहोगुरु
हेलनमात्मनः गर्हयामासमराज्ञिस्वयमात्मानमात्मना १० अहोबतममासाधुकृतवैदम्भबु
द्धिना यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसदसिकाकृतः ११ कोयद्दीन्द्रादितोलक्ष्मीविशिष्टपदतोपि
पयारस्मानुरम्भावंतानांप्रविबुधेश्वरः १२ येषाएमेषांयिषणामधितिष्ठत्रकंचन प्रत्युत्तिष्ठेदि
तिब्रूयुर्धर्मतत्त्वपरंविदुः १३ तेषांकुपथदेष्टॄणांपततांतमसिह्यधः येश्रद्दध्युर्वचस्तेवैमज्जेत्या
ग्रमसवाऽऽव १४
जायमत्नुस्त्यानेनकुर्यादितिनिश्चित्यावदेतितनाह यदतिद्वाभ्यां धिषणामासने १३ कुपथ
दिशेतीतिकुपथदेष्टारस्तेषांवचः अश्ममयः प्लवोयेषांते यथाममज्जंतितथैवमनुमज्जंतितद्वत् १४ ॥

भा॰ष॰ ग्रुवाथांगभीतादिविंदाण्यस्यतं निषादःशाकुरीनः १५ अधिकयास्वात्ममायया १६ गुरोःसंज्ञोज्ञानोपायंप
टी॰ गीरमानोपिनापिगतग्रग्रामःसव १७ मातत्रापिनभ्युनातात्राः ए निर्मिन्वान्यवगात्युत्तमागानिमिरोसिउर
३२ वोताहवस्त्रयेषा १८ २० वायुघ्नाकंकृतेनकाणमहदभेहनदाह ब्रह्मिष्टपितिनाभ्यनेदलनामिवंदिलेवतः

अथाहमममाचायमगाधिपिविंदाणाहिंजे प्रमादयिष्ठोनिषादःशीर्ताननवाणास्यमान् १९ एवंविं।
तयतस्तस्यमवोनोभगवान्गरहात वृहस्पतिर्गतोवृथ्वंयागतिमध्यात्ममायया १६ गुर्वोनाथित
२ तःसंतोपरीतस्मगवानस्वराट् ध्यायंथियासरंगुलः शमनालमनात्मनः १७ नद्बद्धसैवात्मुराः
सर्वे प्राप्तिव्योपानसंमत देवान्प्रत्सुयमवक्रुउमेदाग्रनतापिनः १८ तैर्विसृष्टेषुमिलीहोर्दि।
भित्वायोरुवारवः ब्रह्माणिशरणंजगमुः सहेशाननकंधराः १९ तोस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवा
नात्मभूरजः कृपयापरयादेवउवाचपरिसांत्वयन २० ब्रह्मोवाच अहोवतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रवः।
कृतमहत ब्रह्मिष्टब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत २१ तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः

२२ परेभ्यःशत्रुभ्योवः पराभवइतियदुक्तंतस्या \ प्रक्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचयत्सुराः २२
न्यायस्यसंबंधीफलंस्वरूपमासीत् उक्तंच ब्रह्माण्डकुलसंपन्नंभक्तंविष्णोर्महात्मनः आयांतंवीक्ष्य। ३२
नोत्तिष्ठेत्सदुःखैःपरिभूयतेइति स्वयमेववैवरिणोहंतारोयेषांतेभ्यः २२ ॥ ॥

गुरुतिरस्कारः सत्काराभाव अपचयोपचयकारणमित्यस्यार्थं सदृष्टांतेनाह मघवन्निति द्विषतः शत्रून् काव्यं भार्ग
वं गुरुमेवास्मयोपचितान् उपचितत्वमेवाह आददीरन्नित्यागः २३ अभेद्यो मंत्रो येषां अनुशिक्षि
तार्थाः शिष्याः यतो विप्रगोविंदगावश्चेश्वराश्च उग्राः कायेषां तेषामेवाभद्राणि न भवंत्यन्येषां न भवं।

मघवन् द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः आद
दीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः २३ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यमंत्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः
न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणां २४ तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं।
त्वाष्ट्रमथात्मवंतं सभाजितोर्थान्स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म २५ श्रीशुक उवाच
टी त एवमुदिता राजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् २६ देवा ऊचुः
वयं तेतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते कामः संपाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः २७ पुत्राणां हि प टी
रो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणां २८ आचार्यो ब्रह्मणो।
मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः २९

न्येषां न भवंति २४ ततस्मादयानेनरमेव भजतास्य कर्मा स्वरूपहिंसापाते २५ उदिता उक्ताः २६ २७
मतिथीनां पितॄणां च परो धर्मः पाहुः आचार्य उपनीय वेदस्याध्यापकः ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः २९ ॥ ॥

भा.ष. धर्मस्यात्मामूर्तिर्निधिः स्वयं स्वतात् आत्मनः श्रीविष्णोः यद्वा आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः
टी. ३० परेभ्यः पराभवं प्रापितानिति ३१ संदेशमाज्ञां वृणीमहे इति ३२ ननूपाध्यायत्वेन कनिष्ठस्य समाभिवादने
३३ करिष्यथेति नत्वविगर्हितं ताङ्कः नेति अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठानामभिवादनं न निंदंति किंच

इयं या भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मा निधिः स्वयं अग्नेश्च याऽऽगतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ३०
तस्मात्पितृणामार्तानामार्तिं परपराभवं तपसापनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ३१ वृ
णीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेज
सा ३२ न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठ्यस्य का
रणं ३३ ऋषिरुवाच अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः स विश्वरूपस्तानाह
प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ३४ ॥

छन्दोभ्यो मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य च कारणं न तु मंत्रेषु अतो मंत्रदानत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि
यद्वा छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति किं तु वेदा एव कारणं तस्मात्त्व
यः वेदज्ञत्वात्त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ३३ ३४ ॥ ३३

विरहनमपीदं स्वयमग्राह्यं भगवन्मेयेन करिष्यामीत्याह सोऽहं नेति विगर्हितमिति विगर्हितं पौरोहित्यं धर्म
शीलैरधर्महेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चस उपव्ययं पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसस्य क्षयकरं प्रत्याख्यानं तु च मादृशो
नार्हतीत्याह कथं न्विति तेषां शिष्यः शिक्षार्हः स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ३५
न तु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येत्तान्यथा निर्धनस्य कुतो धर्म इत्यत एव तेन न लोको हृष्यतीत्याह

विश्वरूप उ० विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययं कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितं
प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ३५ अकिंचनानां हि धनं शिलोञ्छनं तेनेह निर्व
र्तितसाधुसत्क्रियः कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ३६ तथापि
न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ३७ शुक उवाच ते
भ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ३८ सुरद्विषां श्रियं
गुप्तामौशनस्यापि विद्यया आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ३९

अकिंचनानां शिलोञ्छनं हि धनं क्षेत्रस्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं हट्टादौ पतितव्रीह्याद्येकपादा
नम् उञ्छनं इह गार्हस्थ्ये तेनैव निर्वर्तिताः साधूनां सत्क्रिया येन ३६ किंच यदेतत्प्रार्थितमल्पमेवाप्य
धिकमपि करिष्यामीत्याह भवतामिति ३७ समाधिना परमोद्यमेन ३८ वैष्णव्या श्रीनारायणकवचा

विश्व० ५९ ॥

भा॰ष॰ असुरचमूर्दैत्यसेनाः ४० इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे सप्तमः ७ अष्टमेविश्वरूपस्तुवर्मनारायणात्मकं इंद्राय।
टी॰ प्राहयेनेंद्रोगुप्तोदैत्यानभ्यजयत् १ त्रिलोक्याः संबंधिनीश्रियं १ २ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः।
१५ स्वांगेषुकरन्यासोयत्रन्यासोयेननारायणमयंपरंवर्मसन्नह्येत्अधीयात् ४ तत्राष्टाक्षरेणपादादिषुगुह्यंन्यासमाह

ययागुप्तः सहस्राक्षोजिग्येऽसुरचमूर्विभुः तां प्राह स्म महेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ४० इति श्रीभागव
तेषष्ठस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ राजोवाच ययागुप्तः सहस्राक्षः सवाहान्रिपुसैनिकान् क्रीडन्नि
वविनिर्जित्यत्रिलोक्याबुभुजेश्रियं १ भगवंस्तन्ममाख्याहिवर्मनारायणात्मकं ययाततायिनः
शत्रून्येनगुप्तोजयन्मृधे २ शुकउवाच वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रोमहेंद्रायानुपृच्छते नारायणा
ख्यंवर्माहतदिहैकमनाः शृणु ३ विश्वरूपउवाच धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखः कृ
तस्वांगकरन्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतः शुचिः ४ नारायणमयंवर्मसन्नह्येद्भयआगते पादयोर्जानुनो
रूर्वोरुदरेहृद्यथोरसि मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनिविन्यसेत् ५ ॐनमोनारायणायेतिवि
पर्ययमथापिवा करन्यासंततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ६

पादयोरितिसार्द्धेन ५ विपर्ययं यथाभवत्येवं शिरआदिपदंनेववाविन्यसेत् उत्पत्तिन्यासंसंहारन्यासंवाकु।
र्यादित्यर्थः ६ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरंदक्षिणतर्जनीं
पादयोरिति सार्द्धेन प्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरं विन्यसेत् २

नीपर्यंतमंगुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुन्यसेत् ७

नी ॐमारभ्यवामतर्जनीं

मेघांतस्थायसमाद् ग्येमरिति ८ पकारस्तायोविष्णेर्धेणाघरस्तनाभिहृदयादिषुन्यसेत मकारमस्त्रमुरि
श्च ध्यात्वामलकारास्त्रवः अस्त्रायफडित्येवदिग्बंधेविनिर्दिशेत ६ ध्येयमीश्वरं परमात्मानं ध्यायेत
घरशक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्गणवच्छहृदयाद्याभिः विद्याचतेनसश्नपश्चमूर्तिर्येस्तनमिम वस्त्रमार्गाणी ना
न्यसेद्धृदयमोंकारं विकारमनुमूर्धनि पकारंतु भ्रुवोर्मध्ये णाकारं शिखयादिशात ८ वे
कारं नेत्रयोर्युंज्यान्नकारं सर्वसंधिषु मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिं भवेद्बुधः सविसर्गं फडं
तन्त सर्वेदिक्षु विनिर्दिशेत ९ ॐ विष्णवे नमः आत्मानं परमं ध्यायेद्ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतं
विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मंत्रमुदाहरेत १० ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तांघ्रिपद्मः पा
तगेंद्रपृष्ठे दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशांश्च दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ११ जलेषु मां रक्षतु मत्स्य
मूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात स्थलेषु मायावटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरू
पः १२ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः विमुंचतो यस्य महाट्ट
रायणाकवचाव्ये १० ग्रहगणेः सीमायेष्टम्वर्यंपुत्रकः ११ या हासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भा
दसां गणा एव वरुणस्य पाशास्मात १२ अरुदीवनेयाजिमुखेसंयामो विग्रहस्यादिर्येषांनेषुसेकट।

॥ ४ ॥

35

भा०पु० यज्ञोपसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु यज्ञैरवयवप्रदेशैः कल्प्यते निष्पाद्यते इति तथा उन्नीता उद्धृता धरा येन सः
टी० अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामोऽस्मानवतु १४ उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् हासाद्गर्वान्नरोऽवतु दत्तो द
३५ त्तात्रेयः अयोगाद्योगभ्रंशात् १५ पथि पदे देवानां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् पुरुषार्चनस्या

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्म
णोऽव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् १४ मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् दत्त
स्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबंधात् १५ सनत्कुमारोऽवतु कामदेवा
द्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात्कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् १६
धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभो निर्जितात्मा यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताद्बलो गणा
त्क्रोधवशादहीन्द्रः १७ द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखंडगणात्प्रमादात् कल्किः कलेः
कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः १८

न्तरात् देवपूजाच्छिद्राद्द्वात्रिंशदपराधरूपान्नारदः १६ लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः जननिमित्तो यस्तेनोप
जातस्तस्माद्बलभद्रोऽवतात् कृतान्तात् क्षितिपादेः कृतान्तान्कालाद्वा तत्तु क्रोधवशात्सर्पगणादहीन्द्र
ः शेषः १७ कालमलभूतात्कलेः कल्किः धर्मावनाय धर्मरक्षणाय उरुर्महान्कृतोऽवतारो येन १८ ३५

35A

दिनस्य षट्स्वभागेषु क्रमेण प्रातरादिमितेषु रात्रेश्च प्रदोषादिमितेषु रक्षायार्थेन मां केशवाद्विद्विभिः
आसंगवमभिव्याप्य १९ त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवो दोषप्रदोषे अर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रपर्यन्ते काले
निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु २० अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु प्रत्यूषे ईशः श्रीजनार्दनः श्रीदा-
मोदरः प्रभाते श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंध्यं प्रतिसंध्यं २१ युगान्तानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं भग-

मां केशवो गदया प्रातरव्याद्गोविंद आसंगवमात्तवेणुः नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने
विष्णुररींद्रपाणिः १९ देवोपराह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो मां दोषे हृषीके-
श उतार्द्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः २० श्रीवत्सधामाऽपररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिध-
रो जनार्दनः दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः २१ चक्रं युगान्तान-
लतिग्मनेमि भ्रमत्समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तं दंदग्धि दंदग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः।

वता प्रयुक्तं सदरिसैन्यं दंदग्धि अतिशयेन दहति तस्याभ्यासभाव एवन तु तस्मान्नायं नैयमित्यर्थः
यद्वा दंदग्धीति लोण्मध्यमपुरुषः यत्त्वमेवंभूतं चक्रमिति संबुद्धिपक्षे कामं सेवोऽध्याहार्य येन अतिशये-
न दहति कक्षं शुष्कतृणं २२ ॥

36

भा.ष. अशनिवत्स्पर्शो येषां ते विस्फुलिंगा यस्यास्तस्याः संबोधने हे गदे त्वमजितस्य प्रियासि अहमच्युतस्य दासः
टी. अतः कूष्माण्डादीन्निष्पिंढि निष्पिंढि इति संचूर्णय संचूर्णय अरींश्चूर्णय सर्वत्र वीप्सा निश्चितत्वाय २३ हे दरेन्द्र पां
३६ चजन्य त्वं यातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्मग्रहास्तथा येन्ये च घोरा दृष्टिर्येषां तान् २४ तिग्मा धारा यस्य

गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे निष्पिंढि निष्पिंढ्यजितप्रियासि कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहां
श्चूर्णय चूर्णयारीन् २३ त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेंद्र विद्राव
य कृष्णपूरितो भीमस्वनोरेर्हृदयानि कंपयन् २४ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम
छिंधि छिंधि चर्मंश्छतचंद्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषां २५ यन्नो भयं
ग्रहेभ्योभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव वा सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंहोभ्य एव च २६ सर्वाण्येतानि
भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः २७

हे तिग्मधारासिवर खड्गश्रेष्ठ त्वं मम अरिसैन्यं छिंधि छिंधि शतं चंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन् हे श।
तचंद्र चर्मन् त्वमघोनाम् अघवतां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां घोरदृष्टीनां चक्षूंषि हर २५ ग्रहेभ्यो
भयं अंहोभ्यः पापेभ्यः २६ श्रेयः प्रतीपकाः श्रेयव्याघातकाः २७ ॥ ३६

36A

लोत्राणितूहृदयानराद्दिसामानितैः लोभ्यतेसंसारूपयतेइतिलोत्र लोभक्षेत्रोमयोवेदमूर्त्तिः सुपर्णोसिगरु
त्मानितिष्ठुतैः ऐकपद्यपादैः लोभागीतिविश्वकात्तराणि लोत्रेलोमेतिमुमाठे सामाधारभूतजत्रकल्लोमः २७
नामानिचरूपाणिरूपानामानिचवाद्दना निश्चाणुयानिचनोत्रुश्चारीतन्पाव पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्या
त्रपात् २८ सत्वाः सत्वमूर्त्तीमूर्त्तेयतत्ततत्सर्वंजगत् २९ ऐकात्म्यस्यात्तुभावोःतुष्यात्येषांतेषां विक।

गारुडोमगावांलोत्रलोभक्षेत्रोमयः प्रभुः रत्नत्वपोषकृत्क्लोभ्योविश्ववेत्तैः स्वनामभिः ३१ स
ना वांपत्योरौरनामरूपपांडुधारिणः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्यान्नुपार्षदभूषणाः ३२ यथाहिमग
वानेवंवस्तुतःसदसच्चयत् सत्येनानेनतःसर्वे प्रान्तुनामानुपद्रवाः ३३ यथैकात्म्यात्तुभावा
नाविकल्परहितःस्वयं भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीः स्वमायया ३४ तेनैवसत्यमानेन।
सर्वतोमगवान्हरिः पातुसर्वैः स्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३५ विदिक्षुदिक्षूर्ध्वमधः समन्ता
दन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः प्रहापयल्लोकभयस्वनेनस्वतेजसाग्रस्तसमस्ततेजाः ३६ ॥

मघवेदमलहितोपि ३७ सत्यमानेनसत्यभूतेनप्रमाणेन ३८ पुनरपिश्रीनृसिंहरूपवधार्ण्यते विदिक्षि
ति पातिनस्त्युषणः यद्वा नारसिंहः प्रह्लादः स्वनेननृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसास्वप्रभावेन ग्रस्तानि
समस्तानि दिग्गजविषवात्तुजलवाद्यग्न्यादीनितेजांसिप्रभावायेनसः ३६ ॥

भा.ष.
टी.
३७

दंसितः कवचितः ३४ सोपि साध्वसाद्भयाद्विमुच्यते ३५ तस्य तु भयं न भवेत्क्व ३६ एतद्विद्याप्रभाव
मितिहासेनाह इमामिति त्रिभिः मरुधन्वनि निरुदके देशे योग्येन न विद्यायाः तेव तीर्थेन येतिविद

मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकं विजेष्यस्यंजसायेनदंसितोसुरयूथपान् ३४ एत
द्धारयमाणस्तुयंयंपश्यतिचक्षुषा पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते ३५ नकुत
श्चिद्भयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् राजदस्युग्रहादिभ्योव्याघ्रादिभ्यश्चकर्हिचित् ३६ इमांवि
द्यांपुराकश्चित्कौशिकोधारयन्द्विजः योगधारणयास्वांगंजहौसमरुधन्वनि ३७ तस्योपरि
विमानेनगंधर्वपतिरेकदा ययौचित्ररथःस्त्रीभिर्वृतोयत्रद्विजक्षयः ३८ गगनान्न्यपतत्स
द्यःसविमानोह्यवाक्शिराः सवालखिल्यवचनादस्थीन्यादायविस्मितः प्रास्यप्राचीसरस्वत्यां
स्नात्वाधामस्वमन्वगात् ३९ शुकउवाच यइदंशृणुयात्कालेयोधारयतिचादृतः तंनमस्यंतिभू
तानिमुच्यतेसर्वतोभयात् ४० एतांविद्यामधिगतोविश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मींबुभुजेवि
निर्जित्यमृधेऽसुरान् ४१ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८

वितनम् ३७ यत्र द्विजस्य क्षयो देह
त्यागात्तस्योपरि ३८ सद्यस्तत्क्षणमेव गगनान्न्यपतत् अधोगते रंगनाभिः सह वालखिल्योपदेशात्तस्यास्थी
नि प्रास्य प्रतिप्य विस्मितः स्वधाम गंधर्वलोकं जगाम ३९ ४० अधिगतः प्राप्तः सन् ४१ इतिभावार्थे ८
स्नात्व

३७

37A

नवमेविसृष्टेपतत्ववेनवक्रेणकोपनः तस्माचोत्पादितेवृत्रेभीतैर्देवैःहरेःस्तुतिः १ सोमस्यपीथेपानं
पश्चिवेवस्त्रणपीथ अतवमतीन्यभावे अत्रविसृष्टयोवेन्वाशुः पुरोहितोदेवानामासीदित्यादिश्रुतिरत्र
सेव्या २ तस्यासुरपक्षपातमाह सवाहृतिहोमा मन्यतेशक्रस्तयाभवतितया सविनयंदेवेभ्यो

शुकउवाच तस्यासन्विश्वरूपस्यशिरांसित्रीणिभारत सोमपीथंसुरापीथमन्नादमितिशुश्रुम १
स १ सवैबर्हिषिदेवेभ्योभागमन्वहमुच्चकैः अवदद्यस्यपितरोदेवाःसप्रश्रयंनृप २ सएव
हिर्ददौभागंपरोक्षमसुरान्प्रति यजमानोवहद्भागंमातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनंतस्य
धर्मालीकंसुरेश्वरः आलक्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथंतुयत्तस्यशिर
आसीत्कपिञ्जलः कलविङ्कःसुरापीथमन्नादंयत्सतित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामञ्जलिनाजग्राह
यदपीश्वरः संवत्सरान्तेतदघंभूतानांसविशुद्धये भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धाव्यभजद्धरिः ६

हविर्भागं इत्यस्यायमर्थः दमितस्वैरवदत अत्रहेतुः यस्यपितरोदेवाःसः १ असुरेभ्यस्तुपरोक्षं
गुप्तंभागंददौ तद्देवाह देवान्यजमानोः सावासुरान्प्रतिभागमवहन् ३, ४ संवत्सरान्तेयेवस्थिता
संवत्सरान्तेभूतानांक्रोधाभीनाः सभूतानांमध्येविशुद्धये लोकापवादपरिहाराय महीरीति भूम्यादिभ्य
नांयाद्यपितत्समर्थः तथापिजग्राह १

३८

गी०ब० तृतीयं चतुर्थं भागं त्यक्त्वा नस्य गतेस्स्वरः प्रमाणं तेन वर्णेन यदि त्यक्त्वा न स्वराणां स्वनं एव भविष्यति तर्हि गृहीष्यामी
टी० त्येव भाषान्वये जय्योरप्यर्थः ईरितां स्मृतिस्मृतत्र वोपरेः स्थापना हि निषिध्यते ७ छेदे सति पुनर्विशेषो भा
३८ वतीति वर्णान् निर्यासरूपेण ब्रह्मरन्ध्रापादशफ्त्वा नित्यमोन मत्तः ८ गमकन्यामवर्णेन यावन्महवेगा।
भी तु पवाने नैव संभोगवर्णाना यत्र ज्ञोदर्शनेन तस्य गातृ हिन कार्यं ९ इत्यभूयो वर्णेण यस्मिन् दृश्यते।

भूमिस्तुरीयं त्यागद्व त्यानस्य वर्णेन वे ईरितां ब्रह्मरन्ध्राद्वारे पथ्यमो प्रदर्श्यते ७ तर्यं छेदविशेषे
णा वर्णेण जगद्ग्रहैर्भाः तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्मरन्ध्रा प्रदर्श्यते ८ गमकन्यामवर्णेन हस्तीयं
जगद्धितिः रजोरूपेण तारा स्वरोमा सिमासि प्रदर्श्यते ९ इत्यभूयो वर्णेण यत्तुरीयं जगद्रूपं
तं नाम्ब्रुडुडुयफेनाभ्याह दृष्टं नष्टं रतिस्तिपन १०
गदवापोमिश्राभवेपुलस्त्यभूपालमाधिकं

स्यादिति वर्णेन यद्वा स्वस्यैव तिरैरोक्रमादिना भयस्वर्णेण इत्यभ्यवरतिपात्रेण्यस्यमेवार्थः य
द्वा इत्यभ्यस्यन्वं सांसिद्धिकत्वं तेन वर्णेण अस्य विभागस्य विस्मृत्यौ वेलाध्वन्यस्यांशकनावतुतैः
तद्विभागमाह तन्यापहरति निराकरोति कः तिपन तुडुथादिजलाद्भुद्धिः प्रतिपन्नित्यर्थः यद्वा
तिपच्छलं यापहरति मूहनानीत्यर्थः अयं च तस्मादपो न परिवर्ज्या इत्यादि न्यथउक्तः पाठान्तरे ह। ३८

५

38A स्तोपेंद्र इंद्रेन शत्रुर्वे शत्रुस्तेनेनदर्तदृ इंद्रशत्रोविवर्द्धस्वेति मन्त्रे चेंद्रः शत्रुपदस्यांतोदात्तत्वात्स्वेच्छयाभ्रमि
ति मन्त्रेन वृत्रबीहि लक्षणापत्त्या इंद्रपदवेनस्यशत्रुर्भूत् तेऽवृत्तकृत्या यत्तद्वीतत्स्वोर्देशशो व
पस्यति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवदिति तथा च शिक्षायां मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो
न तमर्थमाह सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रः शत्रुः स्वरतोऽपराधादिति ११ अन्वाहार्यप
इति पुत्रस्तेन तस्य पानुदाविंद्राय शत्रवे इंद्रशत्रोर्विवर्धस्व माचिरं जहि विद्विषं ११ अथा
न्वाहार्यपचना उत्थितो घोररूपोनः कृतांत इव लोकानां युगांतसमये यथा १२ विश्वाति
वर्धमानस्तमिषुमात्रं दिने दिने दग्धशैलप्रतीकाशो संध्याभ्रानीकवर्चसः १३ तप्तताम्र
शिखा श्मश्रुः मध्याह्नार्कोग्रलोचनः दीप्यमानैस्त्रिशिखैः शूलैस्तम्भयेदोरसी १४ नृत्यं तमु
वनादहिर्गालोत्रैः ११ त्वरेणेव चाल्यतन परामदे दंष्ट्रागंभीरवक्त्रेणापिबन्नाचनभस्तले १५
नेवी त्य विश्वंस्ताँल्लोकान्दग्धाक्षिणो विद्रुद्रुवी विनिपचेभे नाल्वयः कथंभूतेन विश्वं व्याप्नमनतः इषुविक्षेप
मात्रं प्रति दिनं वर्धमानेन दग्धशैलप्रतीकाशेन कुसुंभरंगसंध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्यस्य तेन १३ तप्तता
म्रवच्छिखाश्मश्रुः शिखामध्याह्नार्कवदुग्रलोचने यस्य १४ रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेन्यर्थः उतउच्चैः न
देन १५ दंष्ट्रावद्गंभीरेण वक्त्रेणास्मद्रुह्नः नभमानामिनाल्वयः कथंभूतेन नभस्तलेपिबन्ना १५
न

39

भा॰प्र॰ अन्तानां जिह्वया तिष्ठन्ता भुवनत्रयं ग्रसन्ता १५ मद्दन्तौ विलीनौ गौरीदंतं दंष्ट्रायस्मिन् १७ नृत्यन्नामनिक
टी॰ लि येनाहं नाशनि लाक्षां मूर्तिं येस्य नमसलेन तथा च स्फूर्तिः सस्मात् लोकानां नाहं गुणो न हृद्वस्य स्पृशा
३९ त्वमिति १८ स्वग्रसद्दन्तिनवान् १९ स्वतेजोयेषा भक्त्यर्चन्ननयो भिणं त्रिभुवनस्य नेनव्याप्त

लिहना जिह्वया तं गौरीं ग्रसन्ता भुवनत्रयं १६ मद्दन्तौ योद्वन्दं दंष्ट्राणां जृम्भमाणां सद्दृष्टेः विद्यमा
उदु लोकान् समस्तान् मूर्ति वीक्ष्य सर्वदिशोद्दश १७ येनावृतानस्मे लोकाः समस्तान् मूर्
तिना सर्वेन्नवर्तिनि प्रोक्ता पापः परमदारुणाः १९ नेनिजं भूवेषु न्यसगणा विबुधर्षभाः
सर्वे दिव्या सत्यायोधैः सोग्रसन्तानि कृतस्येषाः १९ ननु सोयं ग्रसितानास्ते वैविषमाग्रसत्तेज
सः प्रत्यक्षमारिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः २० महाभये परित्राणमन्यचनोभवेदिति
इतीमे वपुषयेतेस्तुताः शरणमानता २१ देवाऊचुः वायव्यागम्भवद्गितया हि लोकाश्च
स्मरयोर्ये वयमुद्विजंतः इणामयसेवलिंमितकोसो विभेतियस्मादरणेतेनानः २२

नान्तः कांपिगमनाय सभवान्तेचैवस्थिन्वानश्रुत्वेत्यर्थः २० २१ वाख्यादीनि च महाभूतानि तेनिर्मिता
नास्त्रयो लोकास्तेषामपिपनयस्त्वत्रस्मादयल्लनोर्वाचीनाव्ययेसर्वे यस्मै चन्नकायकालायाद्विजंतः ३२
संतोवलिंहरणमः सावपियस्माद्बिभेति ततः परसेम्परादेव नोसाकमरणंहरामसत्र २२ ॥

व

39a

ततएवेत्थंवधारणेहेतुमाह प्रविश्यितैर्नितरांहंकारैः कृतरत्नपूर्वैर्वा कृतःप्रयाणेनगगनादिपूर्वंपदनच्चकृतः
स्वैनैवलाभेनपरिरक्षणकाम तच्चकृतः समग्रभूपाधिपपरिच्छेदपूर्वं एवंभूतेपरमेश्वरेविनाः पंदयः पराणार्थं
मुपसर्पतिसरिद्वालिशोः तः एतोसोमुनोलोगोलेनपुच्छेनसमुद्रमतितितर्तिप्रतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः
एयोनेनसमुद्रतरणेनभवति नयानिरीक्षणमयणेनव्यसनार्णोवतरणेनभवतीतिभावः २२ महामये

प्रविश्यितेतंपरिरक्षणकामेस्वैनेवलाभेनसमग्रधार्णे विनोपसर्पन्त्यपरेरिवालिशाः स्वतोगरलेना
तितितर्तिसिंधुं २३ एस्योरुभृंगोजगतीसनावमतुर्ययावध्यनतारतुर्गे सएवनत्वाह्यभयातुरे।
नाभानाप्रिनात्वाविचरोपिनृने २४ पुरामयंभूरपिसिंयमोभसतुदीर्णावातोर्मिरवेःकराले एको
रविन्द्रावतितसलनारसलस्माद्रयायेनसनोसतुपारः २५ ॥

सएवरत्नकरतिदृष्टमित्याहुः एस्येति द्वाभ्यां एमयमहाभृंगोजगतीरक्षीमेवसनावेवहा मत्तुःस
मन्वेतीययातुर्गमेकरेतनार सएवनारिचरोमनस्मूर्तिः नोस्मानष्पाश्रितान्सतः न्नतमातारक्षि
ति २४ संयमाभसिप्रलयोदके उदीर्णकरैःनवातैर्यन्महमेय स्लेषरवेः कराले भयकेः रविन्द्रवाभि
कमलान्यतितप्रायः एकोः सहायएवतस्माद्रपायेनततास्मएववानः पारतारकोस्तु २५ ॥०

५०

भा०ष० किंच वयं भवैते वरुणः पालिताश्च वद्भुतः ग्रतस्तमेवशरणंव्रजामेत्याहुः य एक इति त्रिभिः येनानुगृही

टी० ताः सन्तो विश्वं सृजाम रजनुरूपमेव सृष्टारो नान्यो गुणाकर्मनुग्राहको लितस्यादर्शनानन्तराहुः ग्रस्मत्तः पु

रः पूर्वमेवा नर्थ्यामितयासमीहमानस्यापि यस्य लिंगरूपं न पश्यामः तत्र हेतुः पृथगीशमानिनः पृथगीशा इत्य

८० भिमानिनः २६ देवादिषु उपेंद्रपरशुराममत्स्यादिनतनुभिः कृतावतारः सन्नात्मसात्कृत्वा पाति च २७ ग्रा

य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वं वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिं
गं पृथगीशमानिनः २६ यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव कृतावतार
स्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च २७ तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं
पुरुषं विश्वमन्यं व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा २८ शुक उवाच
इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठतां प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः[सुराणामुपतिष्ठतां] २९ शंखचक्रगदाधरः

स्वभूतं दैवतं कुतो विश्वं विश्वात्मकं तथापि विकारं वारयति ग्रन्यं विश्वात्मकत्वे हेतुः परं कारणं न
तु प्रधानं पुरुषं च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधानं पुरुषं च तदात्मकोपि स एवेत्यर्थः स एव नः शं वि
धास्यति २८ प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविर्भूतः पुनश्चान्तपुरो दृष्टा ईक्षणादाह्लादेन विवशाश्चक्षुर्वनोर
उदवहतितः सन्तः शनैरुत्थाय तत्राहुरित्यन्वयः २९ ॥ ०

407

कथंभूतं श्रीवत्सकौस्तुभौ विनाऽऽत्मतुल्यैः षोडशाभिस्तु वेदादिभिः पतितः सेविते उपविष्टसारंदेवं कुरुदेवहीन।
तोपसाते ३८ ३९ एतेवीर्यसुर्गादिफलजननायसामर्थ्यपरमात्मसेनमः वपसे उत्तनत्फलप्राप्ति छेद
कर्कलात्मनेनपि नद्विवान केषु दैत्येषु ःस्वप्रतिमवक्रुयेन एवंभूतैः प्रभावैः सप्रुरुहूनयेयो भनवद्रु।

ग्रात्मतुल्यैः षोडशाभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभैः पर्युपासितमुपविष्टसारंदेवं द्रुरहेदाणं ३८ इष्टानमव
नौ सर्वं इत्तणाद्रादविञ्चवाः इदवन्तुनिनाराजनृपानेकत्स्यायतनुभुवः ३९ देवाहुतः नमस्तेय
न्य नवीर्यायवयसे उन्नतेनमः नमस्तेस्तुमनवज्ञायनमः सप्रुरुहूतये ४० यनेगतौ नात्रिसृष्टागामी
सितुः परमंपदं नार्वाचीनो विसर्गस्य थान्तेवेदितुमर्हति ४१ ॐ नमो नमस्तेस्तु भगवन्नारायण।
णवासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारुणिककेवे-
वलजगदाधारलोकैकनाथसर्वेश्वरलक्ष्मीनाथपरमहंसपरिव्राजकैः परेणात्मयोगसमाधिना।

नाभ्येद ४२ ननु मम गुणातीतं तद्रूपं विहाय गुणोपाधिकं यत्तवीर्यत्वादि केमिति वर्णितेत गाढः यत्न वग।
लाक्षयसेसितं निर्यत्तः त्रिगुणात्मिकानां निम्नगानां गतीनां परमपदं निर्गुणस्वरूपं तेननविसर्गस्यार्वा।
चीनरदर्शनीननः वेद्यान्तेवेदितुं नार्हति, प्रतः केवलं तस्मै नमोस्तु ४३ मितातत्गुणोपामानिनमीयंतेस्थे
गुणाः इति पर्यतरत्नं ध्यानः सयोगधेन तनुभुवः भक्ताइदे के णावद्रूपं संबोधयन्तोऽद्वैतमल्वप्रपंचयति भगव
ते

नित्यादिना परमं मांनम्रुहै क्ष्णं मक्षिता न्मयो निकांस्तोत्र
राःसमाधिविकिन्तम् ॥

51)

भा.प्र. तेनपरिभाविते: सुशीलितः परिस्फुटोदेवः पारमहंस्यधर्मोभगवद्भजनं तेनोद्घाटितंनमोस्तुभ्यंकृपारसप्लाविस
टी. लिनूढात्मकूतेचितेऽपावृतेमकरे आत्मलोकेयत्नाप्रपसंस्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तपनिजसुखेनदन्तुरूपो भव
५१ भवान् २४ ननुकेवलानुभवरूपत्वेममसत्स्यादिकन्त्वंकथयतत्राह: दुरवबोधइवतववायविहारयो

परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटितनमःकपाटद्वारेचितेनपावृतेनआत्मलोकेस्वय।
मुपलब्धनिजसुखानुभवोभवान् २४ दुरवबोधइवतववविहारयोगोयदशरणो:शरी
रदत्समनेवहितात्मसमवायआत्मनेवाविक्रियमाणेनसगुणमगुणा: सृजसिपासिहरसि
२५ अथतत्रभवान्किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुश।
लंफलमुपददाति आहोस्विदात्मारामउपशमशीलः समंजसदर्शनउदास्तइतिहवावनवि
दामः २६ ॥

ग:क्रीडायोगः यद्यस्मादशरणोनिराश्रयः इदंविश्वमात्मनेवेहतोस्माकंसमवायोमेलनंसाहाय्यंये
नसः २५ दुर्ज्ञेयत्वोत्तरमाह: अथतत्रेति अथेहदेवदत्तोगृहादिनिर्माय तत्रस्वकृतशुभाशुभा।
यो:फलमुपादत्ते एवंभवानत्रसिस्वरूपोजीवरूपेणगुणविसर्गपतितः सन्फलमुपाददाति यद्वा
समंजसमप्रच्युतदर्शनंविच्छित्तिर्यस्यसभवानुदासेउदासीनःसाक्षितयावर्ततेइति २६ ५१

भाग

नदेवविरोधेनउक्तैश्वर्यमुक्तानन्यपरिहारेणतान्प्रकारमाह: नहीति विरुध्यतेइतिविरोधः उभयंनविरुध्यतेइत्यर्थः नत्वन्यदृष्टान्तेनन्वयिविकल्पोपपद्येत अतकैश्वर्यत्वादभगवतीति अपरिमितागुणागुणाश्रयस्य तस्मिन्नीश्वरेस्वतंत्रे नावगाह्यमनर्कमाहात्म्ययस्मात्तस्मिन्विकल्पएवतर्कएवचेति वितर्कः किमवस्तुकमिति विचारःतथ्यमेवेति नत्वप्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाःकुतर्काश्च अर्वाचीनानांवस्तुस्वरू

नहिविरोधउभयंभगवत्यपरिगणितगुणगणेईश्वरे: नवगाह्यमाहात्म्येअ
र्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतःक
रणाश्रयदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेकेवल
एवात्ममायामंतर्धायकोन्वर्थोदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात् ३०

पाषंडमार्गिणोयेविकल्पादयस्तैरेवप्रमाणाभासैस्तैः कलिलंव्याकुलमंतःकरणमाश्रयोयस्यदुरवग्रहस्य तेनवादिनांविवादस्यानवसरेऽगोचरे नन्वप्रमाणमात्रेणनयुक्तिस्त्याज्यातत्राह: उपरतोमायामयः संसारोयस्मिंस्तस्मिन्केवलेयात्ममायामध्येनिधायकोन्वर्थः कर्तृत्वादिनासंभवति यदिवस्तुतः कर्तृत्वादिभवेन्नहिविरोधःस्यात्तत्रतद्दर्शनमाह: स्वरूपद्वयाभावादिति ३० ॥

49

भा.प्र. अत्र पर इति परहरादिकं नतत्तत्त्वमतिभेदेन त्वम्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः समा च विषमा च मतिर्येषां तेषां
टी. मतमभिप्रायं सर्वादिविषयार्थी येषां तेषां यथा रज्जावुरगस्तथा भाति यद्वा त्वमेवाविरोधं पुरुषं पुरुषम्।
४२ तिभेदेन दर्शयति समविषमेति ३८ तदेवविरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थरूपमाहुः स एव हि यो।

म
स विषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जावुरगः सर्पादिधियां ३८ स एव
हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणं।
भूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः
३९

नानारूपेण प्रतीतः वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः
तत्तु तेजीव एवोपलक्ष्यते सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वजीवान्तर्यामित्वात् जडतारतम्याध्यासेन जीवस्या
पि जडप्रायत्वात् तेन विना प्रकाशाद्यभाव इति भावः पर्यवशेषितः नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ३९ ॥ ॥ ४२

५५B अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः अथेति पर्यावर्तनं संयोगेन यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः अथ ह वावा
ःतत एव हे मधुमथन परमभागवतास्ते त्वत्पदांभोजानुसेवां कथमु ह वा विसृजंतीत्यन्वयः हि यस्मात्स्वार्थे
पुरुषार्थे कुशला निपुणाः अत आत्मनस्त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्यास्त चेदनुः तव महि

अथ ह वाव तव महिमामृत(रस)समुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यंदमानानवरतसुखे
न विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूतप्रियसु ग
हृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला।
ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवां विसृजंति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः
३९ त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनु

मेवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया स्वादितया स्वमनसि निष्यंदमानमतिशयेन स्रव
द्यन्निरंतरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते अत एव भगवति त्वयि नितरां नि
रंतरं सुखत्वेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते) यत्र यस्यामनुसेवायां सत्यां ३९. श्लतं
विज्ञापयति त्रिभुवनेत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य हे त्रिभुवनमात्मा भ

निर्वृतं त्वमसंनोयेषांते

वर्तेविता इत्यो त्रिक्रमणे श्री लोकत्रयोविकित्रया त्रयाणां
लोकानामत्र दृष्टसमावेशया ॥

53

भा.पु. एवं वन्तर्थी संबोध्याहुः तेषामनुक्रममनमयउद्यमकालोयं भवतीति मत्वा हे देउपर शुर्वं यथा देहं दूर्यथैयु।
टी. तेवानसि एवमेतन्वाष्टमपि जहिय यदि मन्योसें तु यदीच्छसि ५२ प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकं मनस्स।।
५२ पयामयितुमर्हसि तावकानामित्यत्र हेतुः हे पितः हेपितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानु

तेषामनुक्रममममयोयमिति स्वात्ममायया सततममृतमिश्रितजलचयाकृतिभिर्येषां पाथेदं
उदेदुयपरदूर्यथे एवमेतमपि भगवज्जहिलाष्टमतयदि मन्यसे ५२ अस्माकं तावकानां
तवनतानां पितः पितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिंग
विवरणेनास्मत्कृतानामनुकंपया नुरंजित विशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन वि
गलितमधुरमुखरसामृतकलया चान्तस्तापमनघा हंसि शमयितुं ५२ ॥

बद्धो हृदये निगडः शृंखला येषां स्वलिंगविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानां केनानुकं
पया ॥ नुरंजितं सानुरागं च तद्विशदं च रुचिरं च शिशिरं च स्मितं तेनात्सहितेनावलोकनेन तथानु
कंपयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियावाक्सेवामृतकलानया च ५२ ॥ ०

५२

43A

किंच अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः अथ हे भगवंस्त्वयास्माभिरिदं क्रि
यान्वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः यथाग्निः स्वपरेण सोऽग्नेस्तद्देशाभ्यां विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो
न क्रियते तथा न त्वास्माभिः कार्यार्थं प्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अखिला
जगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो यस्य तेन एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु

अथ हे भगवंस्त्वयास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य
सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथा
देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आका
शशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फु ।
लिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतसः

प्रत्यगात्मान्तर्यामि तद्रूपेण बहिरपि प्रधानरूपेण ।

ब्रह्मस्वरूपेण । देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपलभ्यानुभवतः कथं
तेषामुपादानतया उपलम्भकतया उपादानस्योपलम्भकतयेति वा अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादी
नामपि साक्षिणः साक्षित्वे हेतुः आकाशवदलिप्तशरीरस्वरूपस्य अलिप्तत्वे हेतुद्वयं साक्षात्परब्रह्म
णो निरूपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ४२ ॥ ॥

44

भा॰ष॰ अत एव सर्वं तत्त्वाद्देववर्य यत्कामेयमस्य कार्यस्य कामेनोपसारिताः प्रार्थिताः न त्वस्माकं कार्यस्य यमेवोपक
टी॰ त्ययं सम्पादयेति चरणमेव शतपलाशकमलं तस्य छाया त्रिविधैर्वृजिनैर्यः संसारपरिश्रमः तस्योपश
४४ मनीमुपसन्नानां ग्रामणा ४६ एवं भक्तैः कृतं कर्म तेन तत्काम वा कामा भूदिति स्वकामं कथयति अथो नं
नरमेव ४५ शीघ्रत्वद्धायपुनः प्रणमति हंसायशुद्धायदहराये आनिदरायतेनवसः सुहृत्वेहेनवः ८

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृ
जिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ४४ अथो ईश जहि त्वा
ष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयं ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ४५ हंसाय दह्रनिलया
य निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तावन्ते प
रीष्टगतये हरये नमस्ते ४६

दह्रनिलयाय हृदयाकाशनिकेताय निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे कृष्णाय
सदानन्दरूपाय कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते
इति निरुक्तेः आनिदरूपत्वेहेतवः मृष्टं कृचिकरं यशो यस्य निरुपक्रमायानादिरूपाय सद्भिः संगृह्यते
इति तथा तस्मै भवपान्थः भवरूपपथि वर्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वपरायणप्राप्तौ अन्ते संसारा

संगी [illegible] पविष्टः सर्वतः पूर्वितत्त्वमणानिःस्वरूपत्वमवश्यं ४८ ४४

म

अभिनन्दितः संतोषितः ४७ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन नात्मन ऐश्वर्यस्य संसाधित्वं
तस्य स्मृतिर्यया। नरिविद्यां धत्तभयमित्यादिना। कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वाज्ञानेन निश्चयो यथा भवति
४८ दुरापं भगवति विद्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षो लोके भक्तमभिनन्दति किमिति ४९ यदुक्तं देवैः स्वयं तदुप

शुक उवाच अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ४७
श्रीभगवानुवाच प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया।
मयि ४८ किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित्
४९ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः
५० स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ५१
मघवन्यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम् विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ५२ स वा अधिगतो
कल्मषाः स्वाकमित्यादि त नो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलं यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ५३

तेषां दर्शनकृपालोभमात्रं चिन्तनमित्याशयेनाह न वेदेति द्वाभ्यां गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी नान्विष्यते तस्य।
विधानं च ५० कर्म न वक्ति प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि अपथ्यं पथ्यानराति न ददाति भिषक्तमः सद्वैद्यः ५१ प
चेतनत्वकथनेन ज्ञानोचितं परिहृत्य तदस्मिन्प्राय मनुसरन्नाह मघवन्निति विद्याव्रतैस्तपसा च सारं दृढं।

श्रीभा॰ टी॰ ६
गात्रं शरीरं याचध्वे ५२ तत्र तदीयं विद्यानिष्ठामाह स वा इति
निष्कलं शुद्धं एवंस्य तत्र प्रसिद्धा कथा ५२ निशम्याथ
वेदं दध्यङ्ङप्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः दध्यञ्चं समुपागम्य तम्

५५४

45

भा·ष· भगवन्देहि नो विद्यामिति स्कन्नस्तदाब्रवीत् कर्मण्यवस्थितो नाद्याहं पश्चाद्दास्यामि गच्छतं ततो निर्गतयो
टी· श्च शक्र आगत्यैतंमुनि उवाच भिषजोर्विद्यां मा वदेरश्विनोर्मुने यदि मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सद्य एव वा
४५ ते शिरश्छेत्स्यामीत्युक्त्वा सदेहस्तुल्कासपयोरश्वीः इन्द्रे गते तथाभ्येत्य नामस्मा ब्रूचतुर्हि जं ततस्त्वां शिरश्छादिनौ
स्कन्नत्वात्तावूचतुः पुनः प्रार्थितस्तु शिरश्छित्त्वाश्वस्य मस्तकं संधायास्यावक्त्रेणोचुर्हि तेन विद्यावचनोद्दि
ज तस्मिन्निन्द्रेणाश्वशिरश्छिन्ने पुनः संधाय स्वमस्तकं निजेनैदत्तिं गोरत्वागमिष्या वीयपथ्याने एतज्ज्ञात्वाय
योर्वाचरथ्यङ्ङाथर्वणस्तयोः प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतो सत्यमङ्गीकृत इति ततस्त्वायमर्थः दध्यङ्

विरम्भायथर्वणोरदत्तं प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्ययोः दध्यञ्चं समुपागम्य तमूचतुस्त्याश्विनौ ५४ दध्यङ्ङा ५
निष्कलमुद्रवस्या ╲ थर्वणात्त्वष्टुर्वर्माभेद्यं मदात्मकं विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ५५ ॐ
धिगतः ज्ञानवान्यादश्वेरेतन्नितरां कृतं भवति यनेन प्रवर्ग्यं चाधिगतो ज्ञातवानित्यर्थः ततोश्विभ्यामा
दरिन्तुनस्मा उपगताः उपदिष्टोन्यस्यैः कथंभूतं ब्रह्म यद्वैउ ह्यश्वशिरस्मा येत्कन्या दध्यशिरो नाम प्रसिद्धं त
यो रमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् तथा च श्रुतिः अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ५६ मदात्मकं वर्म
श्रीनारायणात्मकवचमधिगतवानिति पूर्वस्मा उपगताः तत्त्वष्टुः यद्यस्मात्त्वष्टुः प्रादात् किन्तु यत्त्वष्टा विश्वरू
पाय पुत्राय प्रादात् कौरवश्रेष्ठ यत्ततो विश्वरूपादध्यारश्नुतवानसि तदेवं विद्यया यासां गाम्बयाचध्वमित्या ४५

45B

नतुभेष्टरेद्दं कथं दास्यतीत्यत आह युष्मभ्यमंगानि स्वीनि याचितः संदास्यति यतो धर्मज्ञो विशेषितो स्विभ्यां
शिष्यश्रीत्वाद्दास्यति अश्वीनीत्यनेन तु दृष्यत्वदर्शितं तेरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मितेनायुधश्रेष्ठेन वज्रेण भ
विष्यतीति शेषः येन भवानन्तु वृत्रस्य शिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसोपबृंहितः सन् ५१ तेजस्त्रास्त्राणि चायु
धानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ महाकार्यत्त्रिभुवनग्रासी स एवास्मान् हन्यादिति शंकाकुलचित्तान्वत्या ॥

युष्मभ्यं याचितो स्विभ्यां धर्मज्ञो गानि दास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः येन वृ
त्रशिरो हर्त्ता मत्तेज उपबृंहितः ५६ तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोस्त्रायुधसंपदः भूयः प्राप्स्यथ भद्रं
वो न हिंसंति च मत्परान् ५७ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे नवमोध्यायः ९ शुक उवाच इंद्रमे
वं समादिश्य भगवान्विश्वभावनः पश्यतामनिमिषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः १ तथाभियाचितो दे
वैरृषिराथर्वणो महान् मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत २ अपि वृंदारका यूयं न जानीथ ।
२ मत्परान्भक्तेषु नहिंसंति अतो युष्माकं भद्रमेवेति ५७ शरीरिणां संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहः ।
इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कंधे नवमोध्यायः ९ दशमे केशवादिष्टदध्यंगस्थिजवज्रधृत इंद्रेण युध्यन वृत्रो वे
णामासुरेणामनिर्जितः १ मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मेभ्यो न तु कामः प्रत्याचष्टाणद्वावोवाचापीति द्वाभ्यां २
देवदारकाः अपि किं संस्थायां मृत्यौ योभिद्रोहो दुःखं त्वं तन्न जानीथ २ ॥

46

भा॰ग॰ आत्मादेहः वयंजानीमएवकिंतथाविप्लुतस्मन्मुखेनयाचनेरतिचेनबाह्लः याचनेविप्लवेपि दातेकउत्स
टी॰ हेन ४ पुण्यश्लोकैरीशानिकर्मोत्सितिषा ५ याचकोयदिविरतर्हिनयाचेन यदीश्वरोदानंस्मर्थोभे
४६ नर्हिहोपिनेतिनारद् प्रेत्नायथानवसकरः वयंस्वार्थपरानजानीमः एवमन्याचतात्मल्लमसस्कार

जिजीविषूणांजीवानामात्मापिशरीरेपिस्थितः कउत्सहेननेदातेपितमात्मायविप्लवे ४ देवाशु
त्रुः किंनुतदुस्त्यजंब्रह्मन्सुसाभूतानुकंपिनां भवद्विधानामहतांपुण्यश्लोकेयकर्मणां ५
ननुस्वार्थपरोलोकोनवेदपरसंकटं यदिवेदनयाचेतनेतिनाहयदीश्वरः ६ ऋषिरुवाच
म धर्मवः श्रोतुकामेनयूयंमेप्रत्युदाहृताः एवंवःप्रियमात्मानंत्यजंतंसंत्यजात्वरं ७ योध्रुवे
णात्मनानाथाध्रुवंनयशःपुमान् ईहेतभूतदयया सशोच्यःस्थावरैरपि ८ एतावानव्ययो ५
धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः योभूतशोकहर्षाभ्यामात्माशोचतिहृष्यति ९ अहोदैन्यमहोक १८
ष्टंपारक्यैःक्षणभंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यःस्वज्ञातिविग्रहैः १०

।नजानामीतिभावः ६ मम
याप्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः मोत्यजंतंत्यक्तायांतमात्मानंदेहं ७ अध्रुवेणात्मनादेहेनदेहेनाध्याः ८ भूतानां
शोकेनशोचति हर्षेणहृष्यति यस्यात्मासस्यैतस्ययोधर्मः एतावानेवाव्ययइत्यर्थः ९ पारक्यैःश्वा
शृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्ववित्तज्ञातयःपुत्रादयोविग्रहोदेहस्तैर्नोपकुर्यादितिय ४६

46A कृतव्यवसितेनेत्थं योगेनात्मानं देहजं सन्नयन् एकीकृत्य सन् तनुं जहौ ११ यतः अक्षादयो येन तत्वं पश्यती
ति तत्वदृक् ध्वस्तानि गतानि निर्बंधनानि यस्य १२ १२ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य नरोत्तमान्वयः मुनेः शक्तिभिरस्थिभिरि

शुक उवाच एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयञ्जहौ ११
यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्वदृग्ध्वस्तबंधनः आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतं १२ अथेन्द्रो वज्रमुद्य
म्य निर्मितं विश्वकर्मणा मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः १३ वृतो देवगणैः सर्वैर्गजे
न्द्रोपर्यशोभित स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव १४ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयू
थपैः पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवांतकं १५ ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः त्रे
तामुखे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे १६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः मरुद्भिरृभु
भिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिं १७ दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया नामृष्यन्नसुरा राजन्मृ
धे वृत्रपुरःसराः १८ नमुचिः शंबरोनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोसुरः हयग्रीवः शंकुशिरा विप्रचित्तिरयो
मुखः १९ पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः २०

सिंते उत्सिक्त ऊर्जितः मुनेः शक्तिभिरिति वा पाठः १४ असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृतं १५ रणः
संग्रामः प्रथमे च तत्युगे त्रेतायुगस्य मुखे १६ १७ नामृष्यन्नाक्षमन्त १८ ॥

आरंभे

२१ २२ यातन्त्रीवचनैर्हसालोककंटकसंचिता भृङ्गीसंवेतोलोरकंटका त्रुक्रमोत्वेनेरन्यभिधानम
पुरतोमूलप्रदेशाः एकस्यमूलदेस त्वनन्तलग्नाः परस्पुरतोयथाभवति नयानभस्थैः वैनैः ज्योती
धौत्य नेनेनेषावटप्राभिः सचिता २४ नामवारं नेनेति शास्त्राणांचयानिवर्षाणिनिष्ठामोज्ज्ञानासेडः
सुमालिमालिप्रसुतैः कान्तस्तारपरिच्छदाः प्रतिषिद्धैमेनागमूल्योरविडशामर्द २१ सुभद्रे
यत्नसंभातांः सिरनारेवदुमेदाः गदाभिः परिवृंदाणि ग्रामसमुद्रतोरगोः २२ मूलैः परस्परैः
तंतुः पातन्त्रीभिर्भृङ्गडिभिः सर्वतोवाकिरन्नमा नेरत्सेस्वविगुपघभान् २३ नेतरपतसंकु
त्नाः सरजालैः समन्ततः पुराधापुरवपतितेज्योती षीवनभोग्वनैः २४ नेतशास्त्रावर्षा
वाह्यामेडः स्वरसैर्निकान् छिन्नाः सिद्धपथैदेवैलेतुरसैः सदस्यया २५ अथलीलास्वशोभो।
वानिरिभूतद्रुमोपलैः प्रभावर्षेन्नरवलविच्छिडलासपूर्ववत २६ तानदतान्वलिमतोनि
गै सामयतास्त्वशैषोरयद्दनायाः द्रुमेरुषद्विविविधा दिशुगेरवितनोसलवसरेडसेनिकान
वसाकु सिद्धपथेप्याकाशे २५ तोणासमस्ताणांशास्त्राणांचोद्यायेषां गिरिशृङ्गैः द्रुमैरसैनरूपलेश्च २८
लनिरूसेनिकान् समस्तानाणशास्त्राणांचप्रौः समरेषुहतानततमून्यान्स्वलिमतः सुहृदिनः द्रुमादि ४७
भिस्त्राविलताविशस्त्ररक्षूयुद्धोनायोयेषांतेनचसभीतः २७ ॥ ॥

47A

कृत्ताः कृत्ताः पुनः पुनः कृत्ताः कृत्तोनुकूलोयेषां तेषु देवगणेषु मत्पतीत्यध्यात्मः कल्याण्यः कृत्ताः पत्यशा
वाचोपयामदन्ततोभकर्थीं न भवतीनिदधत् २८ इतोयुद्धाद्दर्पायेषां ते आर्ताः पैरैर्दैवैः सोरिये येयो
षा नेतिप्रसिद्धायमितेदैत्याएवं नेदंतस्यपीनकत्तं ग्रामिमुखेयुद्धारंभे पतिविसृज्यपलायमा

मेवं प्रयामासायमभवलिमोद्याः कृत्ताः कृत्तादेवगणेषु दैत्यैः कृत्तानुकूलेषु पयामदन्ततदैः।
प्रयुक्ता मत्पतीदृत्तवाचः २८ तेसप्रयामसंविनंष्यनिरीत्याददावभक्ता दन्तयुद्धदर्पाः पलायना
याजिमुखेविसृज्यपतिंमनलेरदयुराततमाराः २९ चूचोसुरालानत्तुगात्मनसंवीप्रधावतः प्रे
त्यक्ष्मापपतत पलायितेप्रेत्यवलंचभग्नंभयेननीत्रेणाविदस्यवीरः ३० कालोपपन्नाकवि
रामनखिनामवाचवाचपुरुषप्रवीरः देविप्रविनेनमुचेपुलोमन्मयानर्वनेशासनोमेशृणु।
ध्वम ३१ जातस्यमृत्युर्ध्रुवएवसर्वतः प्रतिक्रियायस्यचनेहक्लृप्ताः लोकोयशश्चाथततोयदि
ह्यमुंकोनामत्युंनवृणीतयुक्तं ३२ ॥

नायमवोविदधुः पतोदरावभक्ताः २९ प्रधावतः पलायमानान्प्रेत्यादावेव नीत्रेणभयेनपलायिते
भग्ने वलदलेमेन्यंतचप्रेत्यपतद्दत्यमाणावभाषे ३० तदेवविशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितां म
नस्विनाकविरादेमय देवनवेमेवाचंशृणुत ३१ ततोमृत्योरिदयशोलोकः स्वर्गश्चयदिस्यात्दयतर्हि

अमुंमृत्युमुक्तंसमीचीनंश्यामंवा ३२ ॥

जातस्य पुंसः प्रलयो ध्रुवः अत्र पलायमानस्य च पृष्ठतो वै ॥ तस्माद्‌बुद्धिर्न पलायितव्यं योद्धव्यमेवात्र हरेः समीपे ३४

48

भा.ष. ब्रह्मसंधारणया कलेवरं जह्यादिति यत्न मध्यको मृत्युः वीरशय्येरणभूमावनिहतो ऽपराङ्मुखः संजह्यादि
टी. नियतश्चैकः तौ द्वाविरशाते समतो मृत्युः तथा च स्मृतिः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ परि
४८ २ व्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः इति ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः १० एकादशे वृत्र

हो सम्यक् नाविदन्सत्त्वशौर्योपपद्गुरुं संधारणया जितासुः कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीर्वी
रशयेऽनिवृत्तः ३३ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः १० शुक उवाच त एवं शंसतो ध
र्मं वचः पत्युरचेतसः नैवागृह्णन्त संभ्रान्ताः पलायनपरा नृप १ विशीर्यमाणां पृतनामासुरी
मसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरम
र्षितः तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ३ किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः
न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ४

अस्य युध्यमानस्य वचांसि भक्तिज्ञानबलोद्रेकाश्चित्रा वाचो वर्णिताः १ शंसतः कथयतः पत्यु
र्वचः १ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमानां विद्राव्यमाणां २ अमर्षितोऽसहमानः तान्वि
शान्निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणमुवाच ३ तदाह द्वाभ्यां मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रायैः प्रथमं
तथा देवानां संबोधनं पृष्ठतो हतैः देवैः किं न किंचिद्यशो नापि धर्मः तदेवाह न हीति ४८

48A

प्रथने संग्रामे समारंभे यैरैरेतल्लकाः तदग्राः मात्रेतामात्रेमेयग्रेनिष्ठन नचेदिहलोकभोगेस्पृहालि ५ सुरग
णानरिष्ठन्त महार श्रागोवलंयस्ययेनविचेनसोवभूव तुः ६ वृत्रस्यविस्फोरनेननादेन ७ उद्यंतंस्मूलेये

यदिवः प्रथनेष्वद्रामारंवात्तल्लकाहदि ग्रयेतिष्ठमात्रेमेनचेक्रम्यस्सवेस्पृहा ५ एवंसुरगणान्
क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिष्ठन् ध्यानदन्तमहाप्राणोयेनलोकाविचेनसः ६ तेनदेवगणाः सर्वेवृ
त्रविस्फोटनेनवै निपेतुर्मूर्छितास्सूमौयथैवाशानिनाहताः ७ ममर्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरा
निमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः गांकंपयन्नुद्यतमूलओजसानालेवनंयूथपतिर्यथोन्मदः ८ वि
लोक्यतंवज्रधरोत्यमर्षितः स्वशत्रवेभिद्रवतेमहागदां चिक्षेपतामापततींसदुःसहांजग्राह
वामेनकरेणलीलया ९ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशंतयामहेन्द्रवाहंगदयोरुविक्रमः जघानकुं
भस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसममपूजयन्नृप १० ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोद्रिः कु
लिशाहतोयथा अपासरद्भिन्नमुखः सहेन्द्रोमुंचन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ११

न नालंननलानांवनं उजृंभोमदोयस्य यूथपतिर्गजोयथामर्दयति ८ ९ १० सप्तधनुःप्रमाणं
देश ११ ॥ ॥०

भा.ध. टी. ५९

सन्त्रोवमन्त्रोवा होयस्य तस्मिन प्राप्तेऽत्र अमृतसंदीप्तमृतस्रावी यः करस्तेनाभिमर्शः स्पर्शः तेन वीतव्य
थागतदुःखः हतो वा हो यस्मिन् इत्यस्मिन्नुद्यमे तोचनम्भो १२ मनूत्तः हे नृपेन्द्र आहवकाम्यया युद्धेच्छया
वास्थितं भ्रातृहणं भ्रातुर्हन्तारं विश्वरूपहन्तारं नृशंसं क्रूरं नैरवाद पापं तस्य कर्म स्मरन् १३ यो ब्र

नस्त्वा हो यव विधमस्वतेसे प्राप्तुत्क भूपः समरो महात्मा इन्द्रो मृतसंस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः
क्षतवाहो भितस्थौ १२ सतं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य स्मरंश्च तत्कर्म नृ
शंसमंहः शोकेन मोहेन हसन्जगाद १३ वृत्र उवाच दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्म
हा गुरुहा भ्रातृहा च दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाचिरात् १४ यो
नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत्पशोरिवा-करु
णः स्वर्गकामः १५ ह्रीश्रीयशःकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यं कृच्छ्रेण म
च्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदन्ति गृध्राः १६

सहायश्च ब्राह्मणं हतवान् विशेषणैः स्वगुरुमपि
मे च भ्रातरं स भवान् यतः समवस्थितः एतद्दिष्ट्या भद्रं जातं दिष्ट्येत्यव्ययमाश्चर्ये हे असत्तम मम शूलेन नि
र्भिन्नदृषत्तुल्यं हृत् हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरादेव भ्रातुरानृण्यं प्राप्तं च दिष्ट्या १४ स्व
र्गकामो यो भवान् अप्रकृतः स्वर्गकामो याज्ञिकाः पशोरिवेति वा तं त्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदन्ति वर्त

भागवत टी. ष. ६

५९

५९A

२

अथैवैषियेश्चलाहरत्वाल्वां नृशंसमतनुमह्यउद्यतास्त्राः संतोषदिप्रहरंतितैः भूतनाथोभैरवादीन्यहत्वामि कथं
भूतैर्निर्माणतीतीत्वां कृतेयन्ममत्रिमूलं तेननिर्भिन्नांगलोयेषांते: १७ अथोग्रअवारहरेमोंऽदुरुयदिमावानेव
ममसिरोरत्नेनारोपयिष्यति तत्रतयासति अनृतोविमुक्तकमनैवधःसन् भूतेभ्योवलिदेहंविधाय मन
स्विनोपादरजः प्रपन्नो धीरोत्साहोपदेशमाप्स्यामि १९ जीविनादपिमृत्युरेवममाभिमतइत्यापाययेनाह स्फुरेषो।
अन्येतुयेत्वहरं नृशंसममत्तापयुद्यतास्त्राः प्रहरंतिमह्यं तेर्भूतनाथानस्मागानि त्रिमाणविमूलनिर्भि
न्नगलेयजामि १७ अथोहरेमेकुलिशेनवीरदंतोप्रमथ्यैवशिरोयदीह तत्राग्रुणोभूतवलिंविधा
यमनस्विनोपादरजःप्रपन्नः १८ स्फुरेषाकस्माच्चहिनोपिवज्रपुरःस्थितेवैरिणिमय्यमोघ मांस
मपिस्वकंदेववज्रस्यात्रिष्फलकृपणोर्थवयाञ्चा १९ नत्वेषवज्ज्वलवषाकृतेजसारदेदधीच
लघसाव तेतितः तेनैवदानुजहिविस्मयंत्रिलोपतेहरिर्विजयःश्रीगुणास्ततः २० अहंसमायाय
मनोपथारसकर्षणास्तवरणारविंदे नहन्वरहोललितयाम्यपायोगतिमुनिर्योम्यपविन्नलोकः
ति नहिनोषिनप्रतिपसिगदेवविफलोयास्यतीतिसंशयंमाकार्षीः कृपाणार्थी:प्रयोजनंयस्याःसापाञ्चा
पयानिष्फलानयान्स्यात १९ अमेत्वेन्वेहंतुवटंसप्रोत्साहयति तत्विति तजितसीदाणीकृतःघात्तुमा
तेरि विस्मनायचितःप्रीतिः २० हतनेनममपीडमाप्यादित्यपिमासयरोपिहाइत्याह अहमिति संकर्षणो
मयतिधियारतस्यानदीयचरणारविंदेमनःसमाधाय अनेयेपिनागतिमहंयास्यामितेववज्र स्पाहस्तो

स्फुलिंगः [illegible] लोकस्य [illegible] २१

50

भा.ष. तर्हि भगवान्संकर्षणः स्वभक्ताय मह्यमेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह पुंसामिति
टी. स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदः ताः किल निश्चितं न राति न ददाति तत्र हेतुः यत एताभ्यः द्वेषादयः भवंति
५० २२ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह त्रैवर्गिकोऽथ धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते
तेनायासोपरमादेवानुमेयः न त्वैश्वर्यादिना अतः सम्यग्भगवत्प्रसादो भावान्न च संपदो भविष्यं।

पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां न राति यद्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः
कलिर्व्यसनं संप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ततोऽनुमे
यो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः २३ अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भ
वितास्मि भूयः मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः २४ न नाकपृष्ठं
न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे
२५

तीति भावः २३ एवं स्थितस्य स्वाभिप्रायं निवेदयन्भगवंतं प्रार्थयते अहमिति तव पादावेव
तेषां केमूलमाश्रयो येषां दासानामनुदासः भूयो भविष्यामि भवेयं असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्।
म मनः स्मरतु वाक् पितानेव कीर्तयतु कायस्तवैव कर्म करोतु २४ ननु किं दास्येन तत्र महाफला
नि दास्यामीति तत्राह नाकपृष्ठं ध्रुवपदं वा ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वा।
क

विरहय्य न कांक्षे नेच्छामि २५ ॥० ५०

50A

नरिं किंचिदिच्छामि नरादर अजातपक्षाः खगाः क्षुकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा वत्सा दाम्ना वद्धा वाल
वत्साः स्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशं गतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मे मनस्त्वां पश्यमीडितं का
मेमिच्छं च कामादिभिः विषण्णं च त्वां दिदृक्षते हे शुभ मिच्छतीत्यर्थः उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेषु।

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः। प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा म
नोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वां २६ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः त्व
न्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् २७ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्
स्कंधे वृत्रोपाख्याने एकादशोध्यायः ११ ऋषिरुवाच एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं वि
जयान्मन्यमानः शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोप्सु १ ततो युगान्ताग्निक
ठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेन्द्रः क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोसि पापेति रुषा जगाद २

वेषु सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोपि तेष्वासक्तिर्मा भूयात् २७ इति भावार्थे षष्ठस्कं
धे एकादशः ११ द्वादशे तु विषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध ईर्यते १ महा
पुरुषं प्रति विष्णुं अप्सु प्रलयोदके १ युगान्ताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तं तदाविध्य भ्रामयित्वा २

51 नः तु वि नेव

भा.ष्व. नैवेष्मापदागच्छतिवलत्वीभ्वतः ग्रहस्य उल्काचग्रहोल्कैनहतुथ्येस्यशांतपर्वोणिपस्यनतन् ७ऽरगा।
टी. गनोवास्तिकिस्स्यभोगोदेहलदाकारं ३ दैनोकेपालप्रोतेःमेरुभेभेगावंतच ४ ५ पुनश्चतमाह द्वे
५१ वोरेदेरेदद ६ मदानपोनैव कैतुकत्रजिजयः एकत्रकुत्रचित्रैव यद्वा कुत्रविद्पिन्तुस्तेनासदा
त्वश्चापनतनहिवलनहहोल्कवविथिलाउथ्येत्समजालविक्लवः वजेणवज्जीवालपर्वणा।
छिनटुजेचनेष्टोरागाजभोगे ३ छिन्वेकवाहुः परिवेणच्छृत्रेःसंरक्ष्यश्चासाधारहीनवत्त्व
दैनोतनाहु।दूमथ्यामेरुभेवत्त्वचदलाच्चापतनमवोनः ४ दूरस्यकर्मोतिमहाडुतनतस्यास्य
गास्याणामिद्धूस्वाः अप्रनंपसत्पुकहूतंसकटेनिगीत्यहादैतिविलुक्तुप्तुर्भेदे ५ देहोन।
वत्वेजगरदेविलन्तितथ्युतंस्वदलाटोसत्रिधोपुनः तमादहृत्रोरस्यानैवत्त्रोजहिस्वग
तुनेविषादकालः ६ पुपुत्सतोकुत्रविदाततायिनाजयःसदैकत्रनैवपरात्मना विनेकम्।
यतिलयस्थितीभ्यसंवत्तमस्यप्रभुस्तमनातनं ७ लोकाःसपालायस्यमथ्यसंतिविवशावशो
जेथैनैव किंत्वेकेत्रैवकदाचित्दैवेनथेः परो \ हिजाःइवधिरवावद्धाःसकालःहकारणे ८
देहैश्चालनायेषांपराधीनानामनोमितिवा अग्रहमनादिंसनाननेनित्यं ७ पराधीनतामेवाह लोकाइ।
ति समभिः यस्यवशेस्थिताःस्वयंविवशाःसंतःभ्रंसंतिचेष्टनेद्विजाःपक्षिणःशिचाजालेन कालःका

[illegible] ८

५१

51A

ॐ जन्मादिरहितं एककालं तं हेतुमन्नात्मा यज्ञविज्ञाय जडं संतमात्मानं देहं देहेनं तु मन्यते ९ ९ ननु स्वारंभक प्रधान
पुरुषादित्याशिनितिपुक्तं तत्राह पुरुष इति व्यक्तं महद्व्यन्नव्यक्तमात्माहंकारः ११ ननु स्वकर्मद्वाराजीवएव
सृष्ट्यादिहेतुरिति मीमांसकामन्यते तत्राह एवमविद्वान्नेशमेवात्मानमीश्वरं स्वतंत्रमन्यते ननु पि।

ॐ जनः सहोबलं प्राणममृतं मृत्युमेव च न मन्त्रायजनो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ९ यथाह्रद
नदीनां वीर्युपायं च मयो मृगः एवंभूतानि सर्वाणि वीर्याणि विद्धि मे ः १० पुरुषः प्रकृतिर्व्य
क्त मात्मा भूतेन्द्रियाशयाः शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात ११ अविद्वानेवमात्मानम
न्यते नीशमीश्वरम् भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं १२ आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमा
शिषः पुरुषस्य याः भवंत्येव हि तत्काले यथा निच्छोर्विपर्ययाः १३ तस्मादकीर्तियशसोर्जया
पजययोरपि समः स्यात्सुखदुःखाभ्याम्मृत्युजीवितयोस्तथा १४ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्म
नारदः स्वपारोरसंपते व्याघ्रारस्य स्तुहेनास्त नो गुणाः तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्यते

त्राह भूतैरिति स्वयमीश्वरः १२ ननु त्वयार्जितस्य ममजयादिशोकेन नालिकिमिति मावलाघुटेम प्रकरं
यमितत्राह आयुरिति तत्कालेजयादिकालेविपर्ययात्रकीर्त्यादयः १३ यस्मादेवसर्वमीश्वराधीनं
तस्मात्समः स्याद्धर्षविषादहीनो भवेत् १४ समदृशस्तूपायमाह सत्वमिति हर्षादिभिर्न बध्यते १५

पत्र

भा०ष० हंविविधाद्वनिहंसेनवारमेवगुहरित्याह पश्येति वृक्णायुधंभुजंयस्य १६ प्राणिग्रहनंद्यूतं
टी० पणेनोपसरति प्राणाएवग्लहःपणोयस्मिन्निषवएवाक्षायस्मिन्वाहनान्येवआसनस्थानानि
५२ आसनानिफलकानियस्मिन् १७ गतालीकंनिष्कपटं १८ भक्तःसेवितवानसि १९ २१ यस्यनवखा

पश्यमांनिर्जितंशत्रुंवृक्णायुधभुजंमृधे घटमानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया १६ प्राणग्ल
होयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः अत्रनज्ञायतेमुष्यजयोमुष्यपराजयः १७ शुकउवाच इंद्रोवृ
त्रवचःश्रुत्वागतालीकमपूजयत् गृहीतवज्रःप्रहसंस्तमाहगतविस्मयः १८ अहोदानव
सिद्धोसियस्यतेमतिरीदृशी भक्तःसर्वात्मनात्मानंसुहृदंजगदीश्वरं १९ भवानतार्षीन्माया
वैवैष्णवींजनमोहिनीं यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः २० खल्विदंमहदाश्चर्यंयद्र
जःप्रकृतेस्तव वासुदेवेभगवतिसत्वात्मनिदृढामतिः २१ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेय
सेश्वरे विक्रीडतोमृताम्भोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ शुकउ० इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञा
सयानृप युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती २३ आविध्यपरिघंवृत्रःकार्ष्णायसमरिंदम
इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवामहस्तेनमारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोपमं चिच्छेदयुगपद्देवो

नकोटरैर्नीतोद्विजलोपमैः स्यात्रिमिः किं २२ युधानांसेनामानां पतीमुख्यौ २३ हेमादिषवेराज

५२

तथा कालकल्पाभिः मत्तगुरूपाभिः गिरीन्

५२०

उत्कृंतमूलेपयोमनाभ्यांरुक्मसवलीतिं गोत्रः पर्वतः २६ कृत्वाधरामित्यादेः जगाहेतितृतीयेनान्वयः
६१ नभोवंरुभीरेणवक्त्रेण लेलिहः सर्पः तं उल्वणया जिह्वया २७ आक्षिपन्नुच्चालयन् २८ निर्जरयन्नत्यों
यन् महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहाप्रभावः २९ ३० महापुरुषेणकवचरूपेणश्रीनारायणेन

होर्भ्यांमुत्कृंतमूलाभ्यांबभौरुक्मस्तंबोसुरः छिन्नपक्षोयथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वा
धरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुं नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्बणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिःकाल
कल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयं अतिमात्रमहाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् २८ गिरिराट्पादचारीव
पद्भ्यांनिर्जरयन्महीं जग्राससससमासाद्यवज्रिणंसहवाहनं २९ महाप्राणोमहावीर्योमहासर्प
इवद्विपं वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयःसुराः ३० हाकष्टमितिनिर्विण्णाश्चुक्रुशुःसमहर्षयः
निगीर्णोप्यसुरेंद्रेणनममारोदरंगतः ३१ महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच भित्वावज्रेण
तत्कुक्षिंनिष्क्रम्यबलभिद्विभुः ३२ उच्चकर्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्कंधर
माशुवेगःकृंतन्समंतात्परिवर्तमानः निपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योतिषामयनेवार्त्रहत्ये ३३

सन्नद्धोरक्षितःयोगबलेनमायाबलेनचबलभिदिंद्रः ३१ उच्चकर्तविच्छेद ३२ तस्यकंधरंकंधरामाशुवेगो
ऽतिवेगवान् ज्योतिषांसूर्यादीनामयनेदक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरेयोऽहर्गणःषष्ट्युत्तरशतत्रयात्मकःतावद्

[illegible]

भा. प.
टी.
८३

र्वृत्रलिंगैर्मंत्रैः वृत्रं हंतुर्वीर्यप्रकाशकैः वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाह्यायचेत्याद्यैस्तमिंद्रमभिष्टुवाना
द्यभिष्टुवन्तः ३४ मृतोलोकेलोकानीतेमभगवंतं ३५ इतिभावार्थेद्वादशः १२ त्रयोदशेतुवृत्रस्यवधेनहत्या
तदावातेंद्रउभयोर्हिनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसु
मैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम पश्यतांसर्वलोकानाममलोकंसमप
द्यत ३५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेवृत्रवधोनामद्वादशोध्यायः १२ शुकउवाच वृत्रेहतेत्र
योलोकाविनाशक्रेणभूरिद सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानि
दैत्यादेवानुगाःस्वयं प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २ श्रीराजोवाच इंद्रस्यानि
र्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने येनासन्सुखिनोदेवाहरेर्दुःखंकुतोभवत् ३ श्रीशुकउवाच
वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाःसहर्षिभिः तद्वधायार्थयन्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात् ४ इंद्रउ
वाच स्त्रीभूजलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवं विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यांक्वमार्ज्म्यहं ५ शुक
उ ऋषयस्तदुपाकर्ण्यमहेंद्रमिदमब्रुवन् याजयिष्यामभद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः ६ हयमेधेन
महाभयात् चिरंनष्टोवितःशक्रो पुरुषंपरमात्मानमीश्वरं इष्ट्वानारायणंदेवंमोक्ष्यसेपिजगद्वधात्
विमनेनेतिनिरूप्यते १ मुनिर्वृतेनशक्रमहत्सुस्वयमेवप्रतिजग्मुः २ २ तस्यहरेर्दुःखस्येदंतुवक्ष्यमा

प्रिष्ठेव।

वार्त्रहत्यायशेंद्रयएतन्मसर्वेनपत्यपदिति मति प्रथमेगायत्रो त्रिष्टुभौ
वा सावलेनहत्यतेतन्हार्नहत्यंपावस्तस्मैवार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाह्यायपत
नाःसंटवर्तंनतस्मैपृतनासहायसहरतिइमिन्मवार्यः हेइंद्र त्वांप्रावर्तयामसि

वक्ष्यमाणः वृत्रविक्रमेत्यादिना अर्थयन्प्रार्थयंतः वृहद्वधा
द्ब्रह्मवधाद्भीतः सन् ४ एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं म
इंद्रोवृत्रहादेवताहत्यायरत्रोयेनपावा
संग्रामाःयेनपावमाभिसपंतेनत्यज
यामः १२३

वृषाकपिर्मिन्द्रः

53A

श्री

१०. तयोर्देवादिभिः कथितया सैन्यवधारणे इदमेव तापमवद्यत्वाल्पः अमुमिन्द्रं निर्वृतिर्नाविशत्
ननु धैर्यादिगुणा पुनस्तस्य कुतो निर्वृतिमलभत ह्रीमन्तं वाच्यतां निघ्नता ११ यक्ष्मग्रस्ता दपरोगग्रस्ता १२
मीनस्येव गन्धो यस्य सा मीनगन्धिः मत्स्यगन्धिः वासासुगन्धेन १३ प्रागुदीचीं दिशं गतः स ऋणं मानसं सर
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् श्वादः पुल्कसको वापि शुद्ध्येरन्यस्य कीर्तनात् ८ त
मश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन हत्वापि सब्रह्मचराचरं त्वं न लिप्यसे किं खल
निग्रहेण ९ शुक उवाच एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुं ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृ
षाकपिं १० तयेन्द्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् ह्रीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गु
णाः ११ तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीं जरया वेपमानाङ्गीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां १२
विकीर्य पलितान्केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीं मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणं १३ नभोग
तो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसं १४ स आवसत्पुष्क
रनालतन्तूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तः संचिन्तयन्ब्रह्मवधाद्वि

नृः प्रविष्टः १४ स इन्द्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य तन्तून् आवसत् कथंभूतः अलब्धो भोगो यस्य सः कुतः
यद्यस्मादिह जले वसत् अग्निर्हि तस्य यज्ञे स्वहस्तेन हविर्भागान् वहति जले प्रवेशासंभवात् अलब्धभोगः

एवं श्राख्यायते नहुषः किल कदाचिदिन्द्राणीमुवाचेदं इन्द्राणि ... अहं तोऽर्तमं मां ... भज इति तया चावेदितदतं तो वह स्यति तामवाच ... ब्राह्मणवा ... स्व शिबिका मारु त्य गन्त्वां भजिष्या
मीति ब्रूते ततो सौ च मरणपात्यातिष्ठति तयाच तथा ... नहुषो ऽगस्त्यादीन् शिबिकां वाहयामास तया च शीघ्रं सर्प सर्पेति प्रगल्भं पदाऽस्पृशत्तेन कुपितेन सर्पो भवेति शप्तो स तास
र्पः अजगरः प्रभृदिति ॥ ४ ऋ ८ ॥

54

भा.स्व. त्रिनाकं नभ्यकेष्ठः स्वस्मिन्निति नाकः पुण्यश्लोकः तृतीयं नाकं स्वर्गं नभ्रमभ्यस्यतः स्वर्गराज्यतत्र
टी. विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यमप्यस्य नहितस्मिन्सति कथमिदमस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्रा
२४ सतहषः सपदे स्वर्गाप्राप्तो मरस्तेनास्याबुद्धिरपस्मस्मः इष्टपन्त्याग्याप्तानिरस्त्रागतिसर्पयोनिं नीतः उपाये
नशापितः २९ ततः इष्टः स्वर्गगतः ग्रामः कथंभूतः ब्रह्मणि ब्राह्मणवाक्येनोपहूतः स नन्नतमः सत्य
तावत्रिनाकनहुषः शतामविद्यानपोयोगबलानुभावः स्वसंपदे स्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्मिरस्त्रा
गतिमिहपत्या २९ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूतमृतभरथ्यानविदारितात्रः पापस्तुरिदिवनयार्द
नीनास्तनाभ्यभूदविततविस्तपत्या २७ नेचब्रह्मषेयोभ्येत्यरयमेधेनभारत प्रथावदीटयांचकुः
पुरुषाराधनेनरहे २९ अथेज्यमानेपुरुषेसर्वदेवमयात्मनि अश्वमेधेमहेन्द्रेणवितेतेब्रह्मवादि
भिः २९ सवैत्वाष्ट्रवधोभूयानपिपापचयोनृप नीतस्तेनैवशून्यायनीहारइवभानुना २८ सवा
जिमेधेनयथोदितेनवितायमानेनमरीचिमिश्रैः इष्ट्वाधियज्ञंपुरुषंपुराणमिन्द्रोमहानासविधू
तपापः पालकोहरिस्तस्याध्यानेननिवारितमतंयेनप्राक् अपितपापोब्रह्मवधस्तमिदं नाभ्यभूत्तस्माभिभ
वेनाकरोत् कुतः दिदिवन पापागद्योच्चादिदिश्यिनया श्रीहरेणप्रविनरहितं सतं २८ पुरुषसद्दो
राराधनयस्मिन्सेन २९ सर्वदेवमयप्राप्तानामूर्तिर्यस्यतस्मिन् वेदमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवादिभि
वितते नुष्ठिते अश्वमेधे महेन्द्रेणेज्यमानो पुरुषे सति २९ तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीता नाशितः इत्यर्थः

त्रयोदशाध्यायः ॥ ... २९ ॥

548

पापादिविधानमाख्यानं मोक्षीति इदमिति प्रक्षालनं तेनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्त
श्रीवृत्र जनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेन्द्रस्य मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेणा जयो यस्मिन् २२ इन्द्रियं तन्नामादेवकरं
इन्द्रसंबंधीनि वा स्यायुष्यं २३ इति भावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा ३

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं मही
न्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणीन्द्रियं ध
न्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथायुषं २३ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे त्रयोद
शोऽध्यायः १३ राजोवाच रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः नारायणे भगवति कथमा
सीद्दृढा मतिः १ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरणे न प्रायेणोपजा
यते २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः तेषां ये केचनेहंते श्रेयो वै मनुजादयः ३

वृ:परीक्षिता हेतुमाह चतुर्भिः स्तन्यागजन्म चरितो कैमिः १ चतुर्देशोत्तु सच्छास्त्रकुलं लब्ध्वा सुतेन म
ते चित्रकेतोः रतिरस्वैः हाटतिशोको निरूप्यते रजस्तमस्वभावोस्य १ २ भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपंचयत्य
ति त्रिभिः पार्थिवैः रजोभिः परमाणुभिः समाः संख्याः अनंताः इत्यर्थः जंतवो जीवास्तेषां मध्ये ये के
चनके तिपये श्रेयो धर्ममीहंते कुर्वंति ३ ॥ ॥ ०

55

भा॰ष॰ मुचेनमस्मादिसिगामृद्यते सिध्यति तत्त्वं जानाति ४ २ नैवंरभियाकृत्संसमरणमातरमादृ यः पौरुषेणेति
टी॰ ७ २ यथायथावच्छृणु ९ १० भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः सांतानिकः स्वयंसंतानः॥
५५ प्रायेणमुक्तवलेषां केचनैवद्विजोत्तमाः मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ४ मुक्तानाम
पिसिद्धानांनारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपिमहामुने ५ वृत्रस्तुसकथंपापः।
सर्वलोकोपतापनः इत्थंदृढमतिः कृष्णआसीत्संग्रामउल्बणे ६ अत्र नः संशयोभूयान्श्रोतुंकौ
तूहलंप्रभो यः पौरुषेणसमरेसहस्राक्षमतोषयत् ७ सूतउवाच परीक्षितोथसंप्रश्नंभगवा
न्बादरायणिः निशम्यश्रद्दधानस्यप्रतिनंद्यवचोब्रवीत् ८ शुकउवाच शृणुष्वावहितोराज
न्नितिहासमिमंयथा श्रुतंद्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसे
नेषुवैनृप चित्रकेतुरितिख्यातोयस्यासीत्कामधुग्मही १० तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिद
शाभवन् सांतानिकश्चापिनृपोनलेभेतासुसंततिं ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः
संपन्नस्यगुणैः सर्वैश्चिंतावंध्यापतेरभूत् १२ नतस्यसंपदः सर्वामहिष्योवामलोचनाः सार्वभौम
स्यभूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः १३ ॥ (written before it: हेपिपुत्रोन्मादनसमर्थोपिनामुसंततिंनलेभे सर्वाना \) ११
वंध्यापतेर्वंदेवयोगेनमितिना इतिभावः ११ वंध्यापतेरिति १२ १३ ॥ ततेवाह

55B

१४ उपासीदत्तस्य समीपमुपविवेश समाहितः संयतः १५ १६ अपि किं तेऽनामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं
प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टान्तमाह यथा महदादिभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् जीवो नित्यं
गुप्तो भवति न तु तद्व्यतिरेकेणात्मनामपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाम्यमात्यौ जनपददुर्गद्र
विणसंचयाः दंडो मित्रं चेत्येताः सप्त प्रकृतयो मता इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यगुप्तः सन् स्वामी गुप्तः।

तस्यैकदा तु भवनमंगिरा भगवानृषिः लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तं पूजयि
त्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः १५ महर्षि
स्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् १६ अंगिरा उवा
च अपि तेनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजा च सप्तभिः
१७ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः १८

स्वयं वा मंत्री सहायो मित्रं कर्मसहायो मात्य इति भेदः १७ आत्मानं प्रकृतिषु अद्धा साक्षान्निधाय परतंत्रव
र्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः प्रकृतीनां च स्वसुखं राजाधीनमेवेत्याह हे नरदेव तथा प्र
कृतयोपि राज्ञा आहिताधयः निहितनिक्षेपाः धनैः समृद्धा भवंति पाठान्तरे आसमन्तनोहिता आधयो निर
स्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः १८ ॥ ॥ ०

घ

सी.भा.
टी.
९९

अमानात्मा स्वेच्छयापसृष्टमयविशेषेणासंज्ञयवशे वर्तमानावणिकवृत्तयः पौराः पुरवासिनः जानपदाननतदे।
शाधिकारिणः १९ नत्वमनः स्ववशावानवेत्यपर्यान्तरच्छति यस्याल्लामनः अन्तुवशोः तुवृतीअधीनः स्यात
सवशागाः इमे सर्वे भवंति किंच लोकाश्चतस्य वलिंयच्छंति २० आत्माभवानात्मनो न प्रीयेतेन तद्यति न
अधिरावाः प्रजामात्याः भृत्याः श्रेणोश्रमं सिताः पौराजानपदाभूपा आत्मजावशवर्तिनः १९ यस्या।
त्मा तु वशस्तेन्मात्सर्वेनद्ध्यागाः इमे लोकाः सपालाय च्छंति सर्वे वलिमतंन्द्रिताः २० आत्मनः प्रीय
ते नात्मा परतः स्वतएववा लतयेलब्धकामंत्वाचिंतयाम्यवलं सुतं २१ एवं विकल्पितोराजन्वि
दुषामुनिनापिसः प्रश्रयावनतोभ्याह प्रजाकाममलतो मुनिं २२ चित्रकेतुरुवाच भगवल्कि न वि
दितं तपोज्ञानसमाधिभिः योगिनां ध्वस्तपापानां वहिरंतः शरीरिषु २३ तथापिपृच्छतो ब्रूयात्र
न स्वनात्मानिचिंतितं भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया २४ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्व।
र्यसंपदः न नंदयंत्यप्रजंमां क्षुत्तृट्काममिवापरे २५ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतंतमः य
यातरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः २६ श्रीशुक उ० इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः अपयि
त्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः २७ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै
किंपत्नीवासतीवा अलब्धकामं त्वां तत्त्वये २१ विदुषा सर्वं तेनापि २२ अलब्धकामत्वं कश्यपस्तुचेयं।
याचेत भगवन्निति चतसृभिः २३ २४ अप्रजमपुत्रं तत्त्वयामंत्रपानकाममपरे सक्चंदनादयो यथा न स्व

यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः २८

त्वयंति २५ सर्वैः पित्रादिभिः सहगतंतमांसं तमो नरकं प्रजयाय
९९ याते रमत तथा वियेदि २६ २७ यज्ञोच्छिष्टपदमशोपं २८

जन्मनाहर्षंमरणेनचशोकंप्रददातीतितथा इतिएवमुक्त्वाययौ २९ ३० शूरसेनानामीशस्यतेनसार्वभौ
मायोगार्भः सर्वदुघे ३१ ३२ जातकंजातकर्म ३३ अर्बुदंदशकोटयः वेदेनकोटिरेवार्बुदं निपुतंच
प्रयारत्नृपतिर्याजनन्मविनिकसत्वात्मजः हर्षशोकप्रदस्त्वभूमितिब्रह्मसुतोययौ २९ सापितत
प्रसादात्देवचित्रकेतोरधारयत गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ३० तस्याअनुदिनंग
र्भः शुक्लपक्षइवोडुपः ववृधेशूरसेनेशतेजसाशनकैर्नृप ३१ अथकालउपावृत्तेकुमारः स
मजायत जनयनशूरसेनानांशृण्वतांपरमांमुदं ३२ हृष्टोराजाकुमारस्यस्नातःशुचिरलंकृ
तः वाचयित्वाशिषोविप्रैःकारयामासजातकं ३३ तेभ्योहिरण्यरजतंवासांस्याभरणानिच
ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानिषट् ३४ ववर्षकामानन्येषांपर्जन्यइवदेहिनां धन्यंय
शस्यमायुष्यंकुमारस्यमहामनाः ३५ कृच्छ्रलब्धेथराजर्षेस्तनयेनुदिनंपितुः यथानिःस्वस्य
कृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोन्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरांपुत्रे [illegible] स्नेहोमोहसमुद्भवः कृतद्युतेःसपत्नीनां
प्रजाकामज्वरोऽभवत् ३७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथादारेप्रजावति नतथान्येषुसंजज्ञेबालंलाल

प्रयुतेवार्बुदंदेवेति प्रयुतानंततरविदेशात २४ धन्यंधनकारमायुष्यं आयुष्करंकोत्य यतोन्वहं ३८
मानरतिशेषः ३५ ३६ मोहस्यसमुद्भवोयस्मिन्प्रजाकामज्वरसंतापः ३७ दारप्रत्येकवचनमार्षं ३८

57

भा॰ष॰ अनपत्येना पुत्रत्वनिमित्तेन ३९ नरदेवसम्मतो नोवल्लभतो यद्वा गृहिणीपदवारदे नभार्येतिसंमतामित्यर्थः ४०
टी॰ दास्या दासीय यथा नया वयं दुर्भगाः ४१ न सम्मता रतिर्जीवने यासां ४२ विद्वेषेण अनशमतिर्यासां ताः गरविष
५२ ताः पथिनष्ट्यत्वात्मानं गरं दद्यन्तो भ्यसूयया अनपत्येन दुःखेन राजा तेनादरेणान च ३९ धिगप्रजानां स्त्रियःपा
पापन्तु आभरदसम्मतो सप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृता ४० दासी नाको नु सेनापः स्वामिनः
पतिवर्जया अभीतान लब्धमानानां दास्या दासी वदुर्भगाः ४१ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंप
दा राजा तो समसतनृतीना विद्वेषो बलवान भूत ४२ विद्वेषनष्टमनयः स्त्रियो दृष्टमणावतसः गरं दद्रुः
कुमाराय दुर्मर्षान्नृपतिं प्रति कृतद्युतिं रजानंती सपत्नीनामघं महत सुप्त एव तिमत्विन्त्य निरीह्य
वचरन्हदे ४४ दास्यान विरं बालं सुप्तं प्राय मनीषिणी पुत्रमानयमे भद्रे इति धात्री मचोदयत
सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोन्नारलोचनं प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्तदा
कर्णं एव चोभ्रुवानं रुद्रन्त्याः करांभ्यामुरउच्चकैरपि प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजांतिकं ददर्श बालं सह
सा मृतस्तं पयानष्टं परिखृद्या शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहांवरा ४७ ततो नृपातः पुरवासिनो
जना नराश्च नार्यश्च निशाम्य रोदनं आगत्य तुल्यव्यसना स्म दुःखिता स्माश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः
दुर्मर्षो असहनाः ४३ ४४ धात्री लन दायिनी ४५ उन्नतेनारके कनीनिके यस्यो स्नलोचने यस्मिन ४६
विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अंबरं वस्त्रस्यां सा ४७ नाश्च सपत्न्योऽपि ४८ ॥ ॥ २८

मार वे

57A मृत्तिर्नीतनकः मृत्युरेनृपस्यान्तेऽनुगतः प्रकृतयो भृत्यादयो यस्य सोऽनुप्रकृति ४८ बाष्पकलाभिरकृ
मिरूपरोधनः सनूनत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ५० उरुसुवार्पितं वृद्धशोकेन व्याप्तमेकमेव संतति रूपं ५१ वि
गलंत्यः स्रजो येभ्यस्तान् ५२ आत्मास्वेश्वरप्रतिरूपमनंतुरूपं चेष्टसेन देवात् तु अहोपरे त्वं हे जीवति स्म

कल्पाम्रूतेपुत्रमलतिता नाकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन्नस्खलन्त्याधि स्वैहान्तु वैधेधिनयाम्सुवाभूर्त्वा
विसृष्टिंनो नु प्रकृतिर्हिं जैन्नुतः ४९ पपातबालस्य समपादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहा वरः
दीर्घंसमन्वाच्छकलोपपाथनो निरुद्धकंठो नशशाक भाषितुं ५० पतिर्निरीक्ष्योरुसुवार्पितं तदा
मृतं तु बालं स्वतनेमकसंततिं जनस्य गत्वा प्रकृतेस्तु हृद्गुजं सतीदथानाविललापचित्रधा ५१ स्त
नहुंधकंकुमगंधमंडितं निषिंचती साजनवाष्पविंदुभिः विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं सुशो
चविंभेक्करीवसत्वरं ५२ अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यत्त्वा मसस्य प्रतिरूपमीदृशे येनेतु।

जीवन्त्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्च त्वमसि ध्रुवः परः ५३

परस्य बालस्य या मृतिस्तत्र न दादिवृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति न वसृष्टिर्नस्यादित्यर्थः
साम्प्रतं त्वमसृष्टेर्विपरीतोऽसीति चेत्तत्राह विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनां मतिदुःखकारित्वा
त्व ध्रुवो नित्यः परः यातुरसि न तत्कृपालुरित्यर्थः ५२ ॥

भा॰ष॰ ननु जीवत्कर्मोत्तमोस्साजन्मादिकं वेत्तो ममकोपराधस्तत्राह नहीति पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियेत पितरी जी
टी॰ वत्येव पुत्रो जायते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत् हंत आत्मकर्मभिरेव जन्मादिकमस्तु किं त्वया क्रूरत्व
५८ ननु मयैव स्नेहपाशो विनाशितः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत भवता नाम तयापि निजसर्गवृद्धये त्वयायं स्नेहपाशः

नहि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः। यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं
कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ५४ त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकत
प्तं अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद्ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरं ५५ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो
वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुं सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुंक्ष्व स्तनं पिब
शुचो हर नः स्वकानां ५६ नाहं तनूज ददृशे हतमंगला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमानना
ब्जं किं वा गतोस्यपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ५७ शुक उवाच
विलपंत्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ५८

कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्चसि छिनत्सि त्यादिक्रोशति नह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं
करिष्यतीति भावः ५४ अप्रजदुस्तरं अप्रजेन दुस्तरं अप्रकरुणेन सह ५५ अशनया क्षुधा ५६ ननु जेह
पुत्र नाहं प्रथमं त्वन्याः क्षमा गता स नीत वक्त्रस्मितं वक्त्रं न दृष्टो न दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरां न शृणोमि।

सि तर्हिं किमपुनरन्वये पुनरागमनं यथा न भवति तथा गतोसि ५८ ॥
५८

58A ५९ ६१ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे चतुर्दशः १४ ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनं कृतवन्तौ प्रदेशे
न नारदेनाङ्गिरोयुजा १ मृतकोपान्ते शवसमीपे १ त्वं चास्य वधूनां कतमः सृष्टौ प्रजा रूपाख्या ग्रंथगुप्ता
वोढा वा स्यापितेति वेनगादतः पुरेति पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेणासक्ता ध्यासन् तथैवमरणेन ततो वि

तयोर्विलपतोः सर्वं दंपत्योस्तदनुव्रताः रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनं ६१ एवं
कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनाथकं ज्ञात्वाङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ६२ इति श्रीभाग
वते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुक उवाच ऊचतुर्मृतको
पान्ते पतितं मृतकोपमं शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतौ सदुक्तिभिः १ कोऽयं स्यात्तव राजेंद्र
भवान्यमनुशोचति त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परं २ यथा प्रयांति संयांति स्रोतो
वेगेन बालुकाः संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः ३

पुत्राः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवंति ते जन्मांतरे तस्यैवान्यस्य वा लक।
न[illegible]वादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंति यतो नायं नियम इति भावः २ तमेवाभिप्रायं प्रकटयन्नाह यथेति
स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यंते संयांति संयुज्यंते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा अपि ३

भा॰ष॰ नयाप्येनावनेककालेममपुत्रोनाभूत् वाईकोजानातीमृतइतिदुःखमितिचेत्तत्राह यथाधानासुवीजेषु
टी॰ धानाःबीजानिवाताभिभवंति कास्मिंचित्कदाचिन्नभवंतिनोत्पद्यंतेनष्टानिचनतुभवंत्येवेतिनियमः एवमे
५९ वभूतानिपुत्रादिरूपाणितेषुपित्रादिषुसत्तोथानोजनकत्वेपियथापितृपुत्रादिभावोनास्ति एवमज्ञापी
तिवशोकःकार्यइतिभावः ईशमायाप्रेरितानामेवभूतानामभवनेचवस्तुतः ५ तस्मात्सर्वसाधारणत्वा
त्वपुत्रःशोचनीयइत्याह वयंचेति तुल्यकालावर्तमानकालीनाःजन्मनःप्राक्मृत्योः पश्चाच्चय

यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवंतिच एवंभूतेषुभूतानिचोदितानीशमायया ४
वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चराचराः जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्रागेवमधुनापिभोः ५
भूतैर्भूतानिभूतेशःसृजत्यवतिहंतिच आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपिबालवत् ६

यानसंति एवमधुनापिनसंति भोराजन् प्रागंतयोरसत्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ५ सत्वेकथंप्रतीतिः
कथंवाहममस्यजनकइत्याद्यभिमानस्तत्राह भूतैरिति ईश्वरमाययासृष्टत्वात्प्रतीतिः निमित्तमात्रत्वे
नैवचभूतानामयमभिमानइतिभावः तर्हीश्वरस्यसृष्ट्यादिभिःसाध्यमस्तिचेत्पूर्णकामता नास्ति
चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राह अनपेक्षोपिबालवल्लीलयाकरोतीति ६॥ ५९

59A

देहिनः १ देहात्

अयं च जन्मनामारिव्यवहारो देहगो देहानामेव न त्वात्मन इत्याह तः देहेन पितुर्देहेन पुत्रस्य देहो मातुर्देहा
द्भिजायते यथा बीजाद्द्ववीजञ्जायते देहात्तु शाश्वत एवम्यर्थो भूम्यादिर्यथानलइत ८ न त्वनश्वरदेहेश्च
तियोगित्वाद्देह्यपि नश्वरः अतः स्यात्तत्राह तः देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगित्वविभागः पुरा अज्ञानादिभिर्विवेक

देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहोऽभिजायते बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः देहदेहिविभागो
यमविवेककृतः पुरा जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ८ सूत उवाच एवमाश्वासि
तो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ९ राजोवाच कौ युवां
ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसां अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ १० चरंति ह्यवनौ कामं ब्रा
ह्मणा भगवत्प्रियाः मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिंगिनः ११ कुमारो नारद ऋभुरंगिरा दे
वलोऽसितः अपांतरतमा व्यासो मार्कंडेयोऽथ गौतमः १२ वसिष्ठो भगवान्रामः कपिलो बादराय
णिः दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्णस्तथारुणिः १३ रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतंजलिः ऋ
षिर्वेदशिरो बोध्यो मुनिः पंचशिरास्तथा १४

कृतोः ज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्प
रापेक्षासिद्धत्वेनाविरूप्यत्वात् तद्वत् ८ आधिनाम्लानवक्त्रं ९ १० उन्मत्तस्येव लिंगं येषां ते ११ १२ १४

60

भा.ष. ममप्रभस्त्वंकोवाधेसमर्थ्याविति वाम्यनोयुवाभ्यांज्ञानदीपःप्रवर्त्यतां १६ १७ महापुरुषगोचरंदृशीभ
टी. तं १८ १९ तदैवयदाश्वमागतोस्मि २० गाथार्थाः २१ चलाग्निनित्याः किंच महीपतिः २२ देश्मूरसे
६० हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुतदेवश्रुतध्वजः एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १५ तस्मायुवां
ग्राम्यपशोर्ममम्ूढधियःप्रभू अंधेनमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यतां १६ अंगिराउवाच अहं
तेपुत्रकामस्यपुत्रदोस्म्यंगिरानृप एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदोभगवानृषिः १७ इत्थंत्वांपुत्र
शोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरं १८ अनुग्रहायभवतःप्राप्ता
वावामिहप्रभो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृह
मागतः ज्ञात्वान्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददामहं २० अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते
एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः महीराज्यं
बलंकोशोभृत्यामात्याःसुहृज्जनाः २२ सर्वेपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्तिदाः गंधर्वनगरप्रा
नेमेसर्वेपिशोकादिप्रदाः किंचागमापायित्वेनगंधर्वनगरतुल्या ख्याःस्वप्नमायामनोरथाः २३
गंधर्वनगरंसकस्माद्देवकृतंविदायातिचप्रयातिचेतिप्रसिद्धं तदेवमनित्यत्वंशोकादिहेतुत्वंचागमापा ६०
यित्वंचोक्तं मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नश्चमायाचमनोरथश्चयथातद्वत् २३ ॥ ०

कर्मभिः२

मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः अत्र हेतुः अर्थेन तात्विकस्वरूपेणैवैनेव दृश्यमानाः तत्कुतो यस्मात्
तत्त्वानेव नदृश्यते तात्विकत्वेरहितत्वाणोतेर्वार्थानस्यात् अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्या
भूता इत्यर्थः नन्वेते पुण्यापुण्यपक्वनाः इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह कर्मवासना
भिः कर्माण्यर्थानत्तु धावयन्तः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्माण्यभवत् पाठान्तरे कर्मईप्सित तमभिधा

दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः कर्मभिर्धावयतो नानाकर्माणि मनसोभवन्
२४ अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनो विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः
२५ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः द्वैतेऽर्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश २६

र्पा
यत इत्यर्थः कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्यान्यपि मनोभवान्येवेति भावः २४ तदेवं ममतास्पदानो
दुःखो दृढे तत्त्वमूलं तत्र देहसंबन्धो मूलमित्याह अयं हीति द्रव्यज्ञानक्रियात्मा
कः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधा
न् क्लेशान्सन्तापांश्च करोतीति तथा २५ स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिं तत्त्वं अर्थे विश्रम्भं विश्वास
प्रणयं वा त्यज ततश्चोपशममाविशाश्रय २६ ॥ ॥

भा.स्कं. यं गिरिसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्नुतः इति तन्महायमंत्रविद्यां नारदो ददाति एतामिति उप
टी. निषत्सपरत्वे ध्येयास्यामित्युपनिषत् मंत्र एवोपनिषत् तां प्रतीच्छ गृहाण द्रष्टा द्रक्ष्यति भवान् २७ अतुल
६१ वतः न विद्यते अधिकं च समानाधिकशून्यं परमहिमानं प्राप्ताः उपैति उपैष्यति २८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे प

नारद उवाच एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा संकर्षणं विभुं २७ य
त्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महि
त्वमापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति २८ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे चित्रकेतूपाख्याने पंचदशोऽ
ध्यायः १५ शुक उवाच अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनां
मनुशोचतां १ नारद उवाच जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते सुहृदो बांधवास्तप्ताः शु
चा त्वत्कृतया भृशं २ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ
नृपासनं ३ जीव उवाच कस्मिन्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देव

चक्षुः ४४ योऽसौ तत्र लोके वविमोकी कृत्यनेन नृप आदिदेश महाविद्यां तां \ तिर्यङ्नृयोनिषु ४
रः शेषतोष ??? १ आदौ तावत्त्वं ममैव विनैव पितृप्रभृतिसंबंधो मिथ्येति दर्शयितुं योगबलेन तमेव
तातीनां दर्शयित्वा जीवात्मन्नित्याद्युवाच २ शेषमवशिष्टमायुरालि अत्यल्पमल्पनामृतत्वादित्यर्थः

तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच यद्वा नरा लेभेतश
रीरे स्थितेति शेषम् ४
११

सपिमेनपुत्रदुःखाग्निशोकप्येत शत्रुदुःखादर्षः किंनक्रियतं इत्याशयेन संबंधस्या ४ नियतत्वमाह बंधवोवि
वाहादिभिः संबंधिनः ज्ञातयः सपिंडाः अस्योवानेकाः मित्राणिरक्तकाः मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः साधा
रणाः विद्विषा इत्यादि निमित्तेन द्वेषिणः उदासीनाभ्रव्यतिरिक्ता इति भेदः ५ कर्मभिः आत्मस्वार्जितैरशा
नैः यथा वस्तूनि पण्यानि क्रयविक्रयाभ्यां दाणि कर्तृषु व्यवहर्तृषु परिभ्रमति एवं जीवोपि योनिषु जा
नकेषु ६ एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्याः नियतत्वं सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां नित्यस्य जीवतोपि अर्थस्य

बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्वएव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ५
यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ६
नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ७
एवं योनिगतो जीवः सनित्यो निरहंकृतः यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ८

यतः

स्यादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबंधनिवृत्तेः ७ एवं योनिगतः पित्रादिसंबंधं प्राप्तोपि सजीवो नि
त्यः देहजन्मादिरहितानामस्य जन्मादिभावात् अतएव च स्वतो निरहंकृतः अहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः
यत्र पित्रादौ स्वत्वमनियावदुपलभ्यते कर्मवशेन वर्तेत तावदेव तस्य पित्रादेः तत्तस्मिंस्तस्य स्वत्वं न तु विक्र
यातु तत्कालीनमपि अयमेव संबंधः एतत्कलेवरं ममायं विद्यते तत्र तस्मिन्कलेवरे ममेदानीं स्व
त्वमिति तन्निमित्तं सदृष्टांतमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः योनिगतो देहप्रविष्टः यत्र देहेन

स्य जीवस्य तत्तस्मिन्देहे स्वत्वं न त्वसर्वात्मना कालमपीत्यर्थः
शेषसमाने ८

८

भा.ष.टी. ६२

जीवस्य नित्यत्वं साधयति एष नित्यः तत्र हेतुः अव्ययः उत्पत्त्यादिशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तत्कुत-
तः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः तर्हि देहादिरूपः स्यात् स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपा-
दयति आत्ममायागुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजतीति तदात्मा न स्वयमनुकुरुत इति स्फुरते उपादा-
नकारणत्वात्सर्वाश्रयत्वमुक्तम् जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मण एव विश्वोत्पत्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेन स्रष्टृत्वात्
जीवः सृजतीति वाचोयुक्तिः यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टिनिमित्तत्वेन स्रष्टृत्वं भोगस्य च सर्वस्य भोक्तृत्वाश्रयत्वात्

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ९ न ह्यस्या-
स्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः १० नादत्त आत्मा
हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ११ शुक उवाच इत्युदीर्य गतो
जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्वात्मस्नेहशृङ्खलां १२

सर्वाश्रयत्वे लोकसिद्धिरुक्तम् ९ यदुक्तं सुहृद्धृत इति सुहृदो बान्धवाश्च मा इति तन्नदूषयति न ह्यस्येति
तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसंगरहितः तत्कुतः गुणदोषयोः हिताहितयोः कर्तॄणां मित्रादीनां याः सर्वा धि-
यः चित्तवृत्तयः तासां द्रष्टा साक्षी १० यच्चोक्तं भुङ्क्ष्व भोगानित्यादि तत्कथमित्याह नादत्त इति गुणं सु-
खं दोषं दुःखं क्रियाफलं राज्यादिकं उदासीनत्वे हेतुः परावरदृक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी नत्वसौ
तत्र ईश्वरः देहादिपारतन्त्र्यशून्यः अत एवंभूतस्य मम च युष्माकं च संबन्धाभावात् शोकं मा कुरुतेति ६२

62 A

१२ द्विजभाषितं सं गिरमाप्रोक्तं प्रकारादीनां दुःखं वेदनं स्मरन्त्यः पुत्रकाममनाभ्युत्थानिर्मिन्नसराः सन्त्यन्निभावः
१३ विलिङ्गपकं त्यजदं रविहाय निष्क्रमणममतिरथीरस्य नस्येव योगेणनान्यस्येतिसदद्धानमाद सरसः पक्ता
द्वयोगजदवेति १४ कृतपुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्यायेन संयतप्राणो नियतेन्द्रियः १६ १७ नमोधी
निर्हत्यत्तानयोत्तानेदं दकृत्वोचिताः क्रियाः मत्यन्तुडंमन्यजं स्वेदशोकमोहभयार्तिदं १३ बालको
श्रीडिनामलंव बालदत्यादतस्प्रभाः बालदत्यादतं चेत् ब्राह्मणोऽयन्निरूपितं १४ यमुनायां महाराज
स्मरन्तो द्विजभाषितं सरत्यंशनिर्बुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोत्तमैः गृहाय कृपाविक्रान्तः सरःप
कादिवद्दिपः १५ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राव
वंदत १६ अथैनमस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ न
मस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमा
त्राय परमानन्दमूर्तये आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यू
न मिये नमः हृषीकेशाय महते नमस्तेनन्तमूर्तये २० वचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह अनामरूप
मरिध्याये ममनसा नमस्याम दत्यर्थः १९ निवृत्तो द्वैतदृष्टिर्यस्मात् २१ न्यस्ताः निरस्ताः शान्त्यूर्मयः मायानिमि
त्तरागद्वेषादयो येन २० मनसामह वचसि अप्राप्योपरते सति यएकएव प्रकाशते वचसीतिसर्वेन्द्रियोप।

विस्वा।

63

श्रीस्व°
टी°
६३

तेदेवाह यस्मिन्निदं कार्यकारणं निश्रितं प्रोतेनिचयतस्तुजायते मृण्मयेषु घटादिषु मृज्जातिमात्रमिव।
सर्वानुस्यूतयतस्मैकारणायोःकारणे ॥ २१ ननु सर्वानुस्यूतं वेजानि वक्तुमीयेनकथंमनोवचसोरगोचरमित्यत्रा
ह यद्दृश्यमोमवदिंतनमथ्यमवःधागाः क्रियाशक्त्यानस्पृशतिमनुष्यादीनि चज्ञानशक्त्यानविदुःनद्दृश्यन
तोस्मि २२ तेषांनरज्ञानेदेहतमाह देहेन्द्रियप्राणमनोधियोमीयदंशाविद्धायदैवैनन्यामोनाविष्टाःसंतःकर्मस्वविः।
षयेषु प्रचरंति जाग्रत्स्वप्नयोःगुन्यदाम्रुतिमस्त्रीरोनेवप्रचरंति यथानमलोहंनदहति अतोयथालोह
यस्मिन्निदंयतस्त्रेदंतिष्ठत्यप्येतिजायते मृण्मयेष्विवमृज्जातिर्तस्मैतेब्रह्मणेनमः २२ यन्नस्पृशंति।
नविदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः अंतर्बहिश्चविततंव्योमवत्तन्नतोस्म्यहं २३ देहेन्द्रियप्राणमनोधियो
मीयदंशाविद्धाःप्रचरंतिकर्मसु नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषुतद्द्रष्टृपदेशमेति २४ ॐन।
मोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकु
मग्निशात्त्वैवदाहकंसदंशिनदहति एवं \ अमलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते २५
ब्रह्मणस्तज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामवभासमानादेहादयस्तन्नस्पृशंतिनविदुश्चेतिभावः जीवस्तर्हिद्रष्टृत्वाज्जानात्व
तेत्याह स्थानेषुजाग्रदादिषुद्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञांतदेवेतिप्राप्नोतिनान्योजीवोनामास्ति नान्योतोस्तिद्रष्टेत्या
दिश्रुतेः यद्वा द्रष्टृपदेशोद्रष्टृसंतंजीवमपितदेवप्रतिजानातीति ननुजीवस्तज्ज्ञानानातीत्यर्थः तदुक्तंदृग्रूपमस्ले
ते देहोसवोक्षा इत्यादि सकलायेसात्वतपरिवृढास्तेषांनिकरःसमूहस्तस्यकरकमलानांकुड्मलैरुपला

२४ मुकुलैः

तिन्नवाग्गाक्षिहस्त्रागापयवस्तुमंसैयेन परमहंसपरमे
हिस्त्रैवास्मा ॥ २५ ॥
६३

630

श्र्वं स नारदोऽङ्गिरा आजगामेत्यङ्गिराः प्राधान्येनोक्तः चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य श्रेयस्करत्वात् २५ तत्र।
नारदोऽङ्गिरसा साकं ययाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थ
२६ ययाय ययौ वधारयामास २७ विद्याधराधिपत्यं चावान्तरफलं लेभे अप्रतिहतं स्वतंत्र २८ कतिप

श्रीशुक उवाच भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ययावङ्गिरसा साकं धाम स्वायंभुवं प्रभो।
२६ चित्रकेतुस्तु तां विद्यां यथा नारदभाषितां धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः २७ ततः
स सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप २८ ततः कतिप।
याहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकं २९ मृणालगौरं शितिवा।
ससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुं
३० तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रु
लोचनः प्रहृष्टरोमानमदादिपुरुषम् ३१

याहोभिर्विद्यया इद्धेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य २९
मृणालवद्गौरं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य कटित्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य।
अरुणानि लोचनानि यस्य तं वृतं च ३० दृष्ट्वा तमादिपुरुषमभ्ययाच्छरणं गतः अनमच्च नाम कृतवान् प्रभु।
नः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छममलं चान्तःकरणं यस्य प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने

यस्य प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः ३१॥

६५

स्तोतुं

भा.ष. नैष्प्रसमीडितुं विभुं नैवाशकत्त्वरायाक नवेदैतः उत्तमश्लोकस्य पदाब्जयोर्विष्टरमासनमुपमेहयन्नभिषिंच

टी. न् प्रेम्णा उपरुद्धाखिलान्तर्वागिन्द्रियनिर्गम उच्चारणं यस्य सः ३२ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय तेन स्तुत्यमा

६६ णो वभाषे प्रतिनिवृत्य बाह्येन सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तं ३३ अन्योन्यप्रेमज्ञानं निभृतानुरक्ताभिषे

वकानस्मभिं वरदनमुदालोतिदृष्टाभिः पंचभिर्विभुं देवग्रजितान्येरजितोपि भवान् साधुभिः भक्तैर्जितः

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशकत्

तं प्रसमीडितुं विभुं ३२ ततः समाधाय मनो मनीषया वभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ नियम्य स ३३

र्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ३३ चित्रकेतुरुवाच अजित जितः सम

(भजताम) मतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता विजितास्तेपि च कामात्मनां य आत्मदोतिकरुणः ३४

तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्द्धन्ति पृथगभि

स्वाधीनः कृतः यतो भवानतिकरुणः तेपि निष्कामा अपि भवता विजिताः यो भवान् कामात्मनामा

त्मानमेव ददाति ३४ ननु भक्तैरेव जित इति कथं स्पर्द्धमानैरपि स्रष्ट्रादिभिरन्यैरीश्वरैर्जेयाः स भवानश्चा

ह जगत उदयादीनि तवैव विभवः विभवनं महिमा लीलेति यावत् ब्रह्मादिस्तत्र प्रवेशनियमादीनि वि

(नवेति) श्वसृजस्त्वंशांशा एव अतः किं तेनेन वा योयः पुरुषस्तस्यांशांशास्ते वा स्थितेपि स्पर्द्धयत्यगीश्वरा वयमि। ६४

64A त्वमेव सूक्ष्मादिकैर्नैस्त्वेन रूपयास्यति परमाणुः सूक्ष्मं मूलं कारणं परमं महदंतिमं कार्यं नयोस्त्वमेवा
घनांतरवर्ती आदावंते च अंतरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः अतएव त्रयविधुरः आद्यो न मध्यो नान्त्यः अ
वः नैव त्वया संज्ञातेन नु भवाः कुत इत्यत आह सत्वानामसत्वेन प्रतीतानां कार्याणामसत्वे न च यत् ध्रुव
वर्तमानं भूतकालेपि न देव भवं सत्ववाणि दिवत् २६ एवं ध्रुवत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्त्वे देशा
तोप्यपरिच्छेदमाह दिग्वादिभिरिति एवं सत्वात्सर्वसत्वाद्द्रव्यागामनुनीरेकिनैरेरपि कैवल्यहूनः एवत्वपि

परमाणुपरममहतो स्त्वमाद्यन्तांतरवर्ती त्रयविधुरः आदावंते च मूलानां यदूवं न देवानगालेपि २६ ग्ग
दिग्वादिभिरेष किलाहूतः सममभिर्द्रव्यागुणानैरेरुक्तोभायत्रयपत्यः कल्पः सहोउकोटिभिस्तदः नं। कोटि२
नेतः २७ विषयत्वृषोनरपशावोयउपासने विभूतिर्नपरत्वा नेषा मासिषई शातदूत्रविनश्यति

एकत्वोः णुनत्वः पततिपरिभ्रमति ततस्मादनेनत्व २७ यस्मादेवंपरमेष्ठ \ यथाराजकुले २८
वशे रत्वमेदेवास्त्व विभूतयः अतस्त्वाविद्याय विषयकामनया यो न्योपासकः प्रतिमराहत्याह विषयेषु
तृष्णः तत्स्येषोतेरणकारापयाव: कुतः ये विभूतीर्विद्यायाउपासतेनेनुपरत्वा ततः किंतत्राह तेषा
मिति नदत्रआमास्तानाशानेनतरे यथाराजकुलमनुराजकुलनाशानेनतरं यथानत्सेवकानामाशिष्ठ
नश्यतितद्वत् अपेचपरमावधिः मध्ये विनश्यत्येव २८ ॥

वि

भा.ष. विषयकामेनापिकृतात्वत्सेवामोक्षफलैवेत्याह कामधियोविषयकामनयापि हेपरमत्वयिरचिताःकृता
टी. स्तेन नवोद्दैतिदेहान्तरोत्पत्तयेन भवंति करंभवीजानिभर्जितबीजानियथा यतोऽस्यजीवस्यगुणागुणादे
वेहुद्भवस्तत्रभवति अतःकामेनापिनिर्गुणस्यतवभजनात्तद्गुणैर्नैर्गुण्यंभवतीत्यर्थः ३९ फलकामन
६५ यापित्वदाराधने परंमोक्षलक्षणं किंवक्तव्यं भागवतधर्ममाहात्म्यमितिवक्तुंतस्यरायप्रवर्तकत्वे
नचभगवतस्तौति जितमिति यदाभवान्भागवतधर्ममाह तदाहेभगवन् त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणास्थि
कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतियथाकरंभवीजानि ज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणगणतोऽस्यद्वं
द्वजालानि ३९ जितमजिततदाभवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यं निष्किंचनायेमुनयआत्मा
रामायमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतियदन्यत्र विषमधि
यारचितोयःसह्यविशुद्धःक्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ ६
तंतत्रहेतुः येनिष्किंचनाःसनत्कुमारादयोमुन
यस्तैरपिभवंते अपवर्गायसेवितेतेनभवताजितं यंधर्ममितिवा ४० अतएवतमेवाह विषममतिर्यत्र
यस्मिन्भागवतेधर्मेनास्ति यदन्यत्र यथान्यस्मिन्काम्यधर्मे नतुसोऽपिवेदोक्तत्वादनवद्यएवनत्याह विषम
धियाफलानुसरणादिकामनयारचितोविहितोयःसह्यविशुद्धःरागद्वेषादिमत्त्वात् क्षयिष्णुःनश्वरफलत्वा ६५
त् अधर्मबहुलश्चहिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तंशांकरस्वामिभिः उभयमिहचोदनयालक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च।

65A

एतत्प्रपंचयति कः हेमः किं कुशलेन किंचित् निजपरयोः स्वस्य परस्य च स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यती
ति स्वपरद्रुहकेनेनयतः स्वद्रोहादस्मान कायक्लेशात् नव कोपः पीडासंभवति नेदृक्कणीनास्तु कथंयतः
शरीरस्याभूतग्रामस्य चेतनः मोचैवानः शरीरस्थिता लिद्यमानस्तनिष्ठया नूइति तथा परस्मै पीडया धर्मः
च शाश्वत नवकोपस्यतस्य नैतस्य ता गौय मपि कथंचिदिदं मां गीप्रवर्तयितुकामस्य धर्मोऽभिहितो नतत्वदृष्ट्या ५२
कः हेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण स्वद्रोहात् नव कोपः परस्मै पीडया च तथा धर्मः
५२ न व्यभिचरति न वेतापायाद्यभिहितो भागवतो धर्मः स्थिरचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियो यमु।
पासते त्वार्याः ५४ नहि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः यन्नामसकृच्छ्रव
णात् पुक्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ५६ अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः
भागवतधर्मेणात् न तोषइत्याह न व्यभि \ स्तरक्षुषित्ताय इति ताव केन कथमन्यथा भवति ५५
चरति न परमार्थेनेति नवद्वैताहरपि: व्यभिचारो हेतुः स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु स।
मवुद्धयो भागावतयधर्म सेवंते ५३ एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनान्सर्वपापक्षयो
भवतीति किंचित्रमित्याह नहीति पुक्कसकोऽपि संसाराद्विमुच्यते ५६ अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह अथे
ति अतोऽहेतोः तवावलोकनेनपरिमृष्टानिरस्ताः आशये चित्ते मलायेषांते त्वदर्शनमनारदोपदेशो न जा

नमितराद शरीपित्तेश ५४ ॥

भा॰ टी॰ ६६

यथावांछ्रवे मनिमक्त्यास्थथा च नारेन्द्रानुग्रहीतोस्मि नत्सर्वांतर्यामिणस्तव मया किं प्रकाशनीयमित्याह
विदितमिति विशेषेणाज्ञाप्यप्रकाशनीयं किंचिदपि न किमपीत्यर्थः सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं न॥
मितद्रुत ४९ उक्तलक्षणां भगवद्वेनघ्राममिति नमस्कृतिद्वाभ्यां सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय
दुरवसितात्म विज्ञानानामगतानि विंजतत्वपस्य नमस्मैके षांकुयोगिनां केन मिदाभेदद्दृष्ट्या ५० स्वांसतिचेष्टने
विदितमनंतनममस्तत्वजगदात्मनो जैनैविद्धाचरितं वित्ताण्यपरमगुरोः किंचिदपि वसविनुशीबस्य॥
योतैः ५१ नमस्तुभ्यं भावने सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भि
धाय परमहंसाय ५० यं वै स्वसनतमनुविस्यसृजन्स्वमंतिये चे किंतानमनुचिंतयदुत्त्वं कति भूमेद॥
तं मर्षपाय नियमात्मूर्धितस्मै नमो भगवते तुसमदस्त्व मूर्धे ५२ शुक उवाच संस्तुतो भगवानेवम॥
वेतस्तमभाषत विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ५३ श्रीभगवानुवाच यन्नारदांगिराभ्यां ते॥
व्याहृतं मेनुशासनं संसिद्धोसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ५४ अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः
चेतिमानं पश्यंते यस्तु विनयः ज्ञानेंद्रिया णि उक्तं केति सा च पृथ्वपश्यंति ५६ शब्दब्रह्म परंब्रह्म ममोभे॥
५६ मेनुशासनेमद्धिषयउपदेशः तेन च तया विद्यया मम च दर्शनात्संसिद्धोसि ५० तद्दोषदार्थ्यायस्वयमुप॥
दिशति अहमित्यादिना सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्मा भोक्ताप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं नह्यनिरि
क्तनास्तीत्यर्थः, प्रतोहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ननु शब्दब्रह्मप्रकाशकं परंब्रह्मकारणंच

प्रनल्मिमेवं पश्येत्यार लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन संततं
व्याप्तं तदुभयं च मयो कारणात्मना व्याप्तं मयि चोभयं कृतं कल्पितं तस्माद्वेदितव्यं तृतीयेनात्मत्वयः पश्येत्या
प्याहारो वा ५२ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकविश्वस्फुरणे प्रतीयमाने कथं कल्पितत्वमित्या
शंक्य स्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन संभावयन्नाह यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिवना
दिरूपेणायनेदंतास्थितं दृश्यान्तरस्यामात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः तथा स्व
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ५२ यथा सुप्त
सः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्नउत्थितः ५३ एवं जागरणादी
नि जीवस्थानानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ५४ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वा
पं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां
स्वप्न एवोत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थं म
न्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ५३ एवं प्रसिद्धान्यपि जाग्रदादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाः
आत्मनो मायामात्राणि त्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ५४ ननु ते
षां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात्तत्राह येनेति प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन द्रष्टे
स्तनदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामेवेहि तदा स्वापसुख

स्रो: संवेदते सलिलम हम स्वप्नमिति स्मृतेः संसृतात ५५

५ २२८

भा॰ष॰ ननु स्वापप्रबोधयोर्दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत् न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्यत आह उभयं प्रस्वापप्रतिबोधं च स्म
टी॰ रतो नु स्मरतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वितं ताभ्यां व्यतिरिक्तं तेन यत् एकैकापायेऽप्य
८० पायात् ततत् ज्ञानं परं ब्रह्म तदेवं तत्त्वमित्यर्थः यतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिर्न स्यात् तथैव स्वापप्रबोधयोः
स्मरणाद्वदैतेति भावः तदेवं भूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुषङ्गः ५९ विपत्तेर्बीजमाह यत् यदि पदमन्यथि भा।
उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति व्यतिरिच्येत यज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ५६ यदेतद्विस्मृ
तं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ५७ लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञा
नविज्ञानसम्भवां आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ५८ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फल
विपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ५९ सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दम्पती
क्रियाः ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य
वं भन्नस्वरूपं ब्रह्मविस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति न
तु एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहं जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृतेरनन्तरं मृतिश्चेति यो नि
रेपि भोगादिसम्पादने शक्तं ज्ञानार्थं त्वत्रैव पतितव्यमित्याह लब्ध्वेति ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं त
योः सम्भवो यस्यां ताम् ६० वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे ततः ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभयं मो
क्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत पाठान्तरे तोभयपरिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वा

५९ एवमिष्टहानिरिति सुखवाञ्छितमिति दुःखमाप्नोति सुखम् साधकोऽपि ५७

८७

विज्ञायैवं प्रवीणावस्थमिमानवतो स्थानत्रयविलक्षणो तुरीयोऽहं ११ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्देहि
कामुष्मिकैः विषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन ६२ न चातः परं ब्रह्मणा योऽस्मीत्याह एतावानिति योगे
नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां परमात्मन एकं दर्शनमिति यदेतावानेव ६३ ६४ इति श्रीभावार्थदीपिका॥
एवं विपर्ययं बुद्धा नृणां विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ६१ दृष्टश्रुता
भिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ६२ एतावानेव मुनिभि
र्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनं ६३ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो
वचो मम ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यति ६४ शुक उवाच आश्वास्य भगवानित्थं चित्र
केतुं जगद्गुरुः पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ६५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे षोडशो
ध्यायः १६ शुक उवाच यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गग
नेचरः १ स लक्षं वर्षसहस्राणामव्याहतबलेंद्रियः स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः २ कुला
योषोऽस्याः १९ ततः समस्तोमे चलेंद्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्स्वहरि
वं मरद्विप्राप्यविचारं विरसगिरिशं शापापामायाचूत्रनेऽगताः १ एनोयस्यां नैस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा १
१ स विद्याधरः स्त्रीभिः हरिगापयन्नेमे स्वनिहृदयोरन्वयः अव्याहतबलमिंद्रियपाटवं च यस्य नानाविद्याः संक
सलक्ष्यं वर्षलक्षाणां

भा॰ष॰स्क॰ ३

५

चार्म्मि जटास।

भा.च.
टी.
६६

४ नटोह एकदेव्यादिना ५ अथैकीकृत्य मनसंगेनैकीकृत्य देवी वाहुनालिंग्य सस्मितमुवाच न सोस्ति कोप्य
नःसन ६ धर्मवक्ता वदति यारीतिरांगमयि मयुक्ता भार्यया मिथुनीभूय चासे ७ २ अगाधागंभीराथी
अकस्मादद्य नेयभर्यायांगवीन्याचीन कल्पितः आसंरीयोनिमापन्नो भवानी सापन्नःसन ४ एकदास
विमानेन विस्फुरद्रत्नेन भास्वता गिरिंगोरदृष्टेमा स्वरन्नीतिसिद्धचारणैः ५ आलिंग्याथैकीकृत्य देवी
बाहुना मुनिं सस्मित उवाच देव्याः आप्तं च न्याज्जहासोच्चैस्सदंतिके ६ विमर्केनत उवाच एष लोकगु
रुःसालाद्धर्मवक्ता यारीतिरांग अनेन मुख्य मया भार्यया वै मिथुनीभूय भार्यया ७ नटाधरालिंगनपान सम
बाधितसमापतिः अथैकीकृत्य स्त्रियं चासेलगानद्गीः शाकृतो यथा ८ प्रायशःप्राकृतस्यापि स्त्रियं रहसि
निर्भयेति अथैयमहाव्रतधरो विभर्तिं स सदसि स्त्रियं ९ भगवानपितच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप तू
ष्णीं बभूव यदसि सम्यायाश्वनदनुव्रता १० (अ क उ) इत्यनर्हार्थविडंबि भुवाणे वक्रशोभनं रुषाह देवी
दृष्टपनिर्जितात्माभिमानिने ११ पार्वत्युवाच अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरः प्रभुः अस्मद्विधा
नां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् १२ न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः नवैकु
द्धस्यसः १० इतिकषाक्रोधेनाह न नस्यवीर्यप्रभावं विद्वाननन्नहीर्य मारः कपिलो मनुरप्ययेनो निषेधं
विद्वान्नास्मि त्रिजितात्माभिमानिने जितेन्द्रियोहमित्यभिमानवते १३ विकृतमकर्षेण करोतीति विप्रकृत्

[illegible]

68A

हम २

एषोत्रस्मारीनामत्रयोयंयपरात्मत्रगुणंमयस्यते मंगलंमंगलंपरमधर्ममूर्तिं सरीन्याभिभूयात्तानक्रत्वानगाद्रक
यः प्रशान्तिनतस्मात् १७ ननुहरिर्भिकोयंनरंउआहेरति चेनवाद नायंसाधुभिः परीसेवितं वैकुंठस्य पादमूलो
पसर्पणमर्हेति यतः संभवितात्पूर्पिकरति कृतामतिर्यं नानएवलब्धोनमः १५ नरेदंवसंयदंयत्वंनिषिद्ध्य
एषामनुष्येयपरात्मगुणंजगाद्रकंमंगलमंगलमयं यः तत्त्ववेधुःपरिभूयसरीन्यशांतिरूपमस्तरं
हिरंस्थः १४ नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणं सेवितंमतिलब्धाःसाधुभिः पर्युपासितं १४ अतः
पापीयसीयोनिमासुरीयाहिदुर्मते यद्येहभूयोमहतोनकर्तापुत्रकिल्बिषं १६ शुक उवाच एवंशा
प्तश्चित्रकेतुर्विमानाद्वरूह्यसः प्रसादयामाससतीं मूर्ध्नानमेनभारत १७ चित्रकेतुरुवाच प्रतिग
ह्णामितेशापमात्मनोंजलिनांबिके देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टंहितस्यतत् १८ संसारचक्रएत
स्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा १९ नैवात्मानपरश्चापिकर्तास्या
त्सुखदुःखयोः कर्तारंमन्यतेप्राज्ञआत्मानंपरमेवच २० गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः कः
नद्वाह यूनइति हेपुत्रयथाभूयः महतोकिल्बिषमपाधन \ स्वर्गोनरकःकोवाकिंदुःखंसुखमेवच
न कर्तीकोरेषमित्यापादीन्यर्थः १६ १७ पूर्वदिष्टंप्राचीनकर्मप्राप्तमेव १८ अयंचसंसारचक्रस्वभावएव
नोचित्रमित्याह संसारचक्रइति १९ अतएवात्रममचनवचनकोपिदोषइत्याह नैवेति २० एवंतावन्सुख
दुःखादिकंमोहितत्वोक्तमिदानीनरपिवस्तुतोनास्तीत्याह गुणानांमायामयानांप्रवाहसंसारे २१ ॥ ७

भा॰ष॰ ननु मायामयानां गुणानां वैचित्र्यं प्रवाहस्तर्हि बीजतुल्यान् बन्धमोक्षादयस्तु भवेयुर्न स्यात्तत्राह एकः परमेश्वरः मा
टी॰ यया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बन्धादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बन्धादिशून्यः २२ न
६९ न्वेवंभूतविषमसृष्टेस्तस्य किं कारणं प्रियाप्रियविषमत्वाभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रियाप्रियौ न भवेतां तथापि त
त्कर्मवशात्तद्वैचित्र्यं न दुष्यतीत्याह न तस्येति द्वाभ्यां प्रतीपोऽप्रियः न ज्ञातिः बन्धुः स्वजनोऽर्थः तत्र हेतुः सर्वत्र सम
स्य तत्कृतो निरञ्जनस्य निःसंगस्य प्रनयवैचित्र्यनिमित्ते स्वविरागेणानास्ति रागाद्वैषम्यदोषः कुतः स्यात् २२
एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः २२ न तस्य क
श्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः
२३ तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः।
शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते २४ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि यन्मन्यसे ह्यसाधूक्तं
मम तत्क्षम्यतां सति २५ श्रीशुक उवाच इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिन्दम जगाम स्वविमानेन। २६ इति: स्मिति: २६
यद्यप्येवं तथापि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म च पयपतोः स्वपतोस्तयोः
शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते समर्थो भवति तयोरंगीनाह भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञि
तइति २४ अथ तस्माद्धे भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय नहि किं प्रसादनेनात
अमर्मोक्तं साध्वपि यदसाधु मन्यसे तत्त्वया क्षम्यतां २५ गिरिशौ भवानीशंकरौ प्रसाद्य स्वयं नो विस्मये तु २६

69A २७ २८ स्वर्गादावेव तुल्योर्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां तेन तथा २९ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्यां

देहिनां सुखदुःखादिद्वन्द्वानीश्वरस्य लीलया मायया भवन्ति तेषु च गुणदोषविकल्प इत्येवान्वयः ३० दृष्टा

दिभिर्दृष्टान्तमिह भेद इव स्फुरति तस्मादात्मन्यर्थभेदः स्रगादिभिः पुंसः स्वप्रत्ययाः विवेककृतो भवति

स्रजिवत्सर्पमालादिभिर्दृष्टान्तैश्चैव कृत इत्यर्थः स्रग्वदिति वक्तव्ये स्रजिवदित्यार्षः पाठान्तरेण स्रग्गामे

ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वतां २७ रुद्र उ

वाच दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां २८ नारा

यणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः २९ देहिनां देहसंयो

गाद्द्वन्द्वानीश्वरमायया सुखदुःखमृतिर्जन्म शापोनुग्रह एव च ३० अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थ

भेद इवात्मनि गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ३१ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृ

णां ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ३२ नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः

३१ अतो भागवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह सुरेशाः विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ३२

वासुदेव इति ज्ञानवैराग्ययोः वीर्यं बलं येषां तेषां व्यपाश्रयः विशिष्टस्तु दिग्याश्रयणीयो योर्थो नास्ति ३२ अ

स्य चरितस्य सत्त्वेन तत्त्वभावना चैव चित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह नाहमिति द्वाभ्यां ईहितमभिप्रायं।

लीलां वा परत्वं येन विद्म न तदानस्य स्वरूपं अंशांशकांशका अपि भगवतः पृथगीशमानिनो न विद्मैव ३२

शा।

70

भा.ष. टी. ८०

ग्रनयवहरिरयिसर्वेषांभूतानांप्रियः ३४ ग्रहंचैवाच्युतस्यप्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधोनास्तीत्यर्थः ३५

नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोपिवा आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः ३३
तस्यचायंमहाभागश्चित्रकेतुःप्रियोनुगः सर्वत्रसमदृक्शान्तोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३४ त
स्मान्नविस्मयःकार्यःपुरुषेषुमहात्मसु महापुरुषभक्तेषुशान्तेषुसमदर्शिषु ३५ शुक
उवाच इतिश्रुत्वाभगवतःशिवस्योमाभिभाषितं बभूवशान्तधीराजन्देवीविगतवि
स्मया ३६ इतिभागवतोदेव्याःप्रतिशप्तुमलन्तमः मूर्ध्नासजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणं
३७ जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रितः वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसं
युतः ३८ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि वृत्रस्यासुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः
३९ इतिहासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबन्धाद्विमुच्यते
४० यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतःपठेत् इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमांगतिं ४१
इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कन्धेसप्तदशोऽध्यायः १७

३७ प्रतिशापंदातुमलन्तमःसमर्थोपि ३८ ३९ असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेःभगवतिमतेश्च

70A

आदित्यानां च तनूर्यस्य त्वष्टुर्वंशप्रसंगतः प्रोक्तमिंद्रकृतेविश्वरूपवृत्रवधादिकं २ अदितेः पृथुमादीनां पु
त्राणामन्वयो लितः अष्टौ दैत्यादितेर्गर्भे शक्रेणामरुतोभिदा २ त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य प्रसंगाद्ययाक्रम
आदित्यानामथो वंशं वर्णानारमुनीश्वरः २ दक्षकन्यान्वयानुकथने आदित्या द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः
विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इति तत्र शाख्या।
यातमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानेन त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्येदानीं सवितुर्वंशमाह पृश्निस्त्विति सा।

श्रीशुक उवाच पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतीं त्रयीं अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महाम
खान् २ सिद्धिर्भगस्य भार्यांग महिमानं विभुं प्रभुं आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रता २
धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् २
अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनंतरः चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः वाल्मीकिश्च ४
र्विशीमित्रादिपुत्रास्तेन्त्व तरस्यानुषंगतः पंपुंपश्यु यागं महामखान् महायोगी वल्मीकादभवत्कि ६
पचयतान् १२ धातुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रमासूत एवं सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमात् समनंतरो।
विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यानग्नीन्पंचचितीन् पुरीष्या सोमग्रयस्तनिपंचवा एतेऽग्नयः प्रायश्चित्तयज्ञ
निष्कृतेः २ चर्षणी वरुणस्य भार्यासीत् ब्रह्मणः पुत्रो भृगुः पूर्वं पुनर्जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैव

बा५

७१ ४२ ४१

भा॰ष॰ नयोत्सर्गो ह्ययोमित्रस्यासाधारणः नयोरेव साधारणो ह्यपुत्रोचार अगस्त्यश्च वसिष्ठश्चर्षी मित्रावरुण।

टी॰ योरभवतां यतउभावपि कुंभेरेतः सिंचतुः सर्वेदृज्ञानाविषतोमनोभिः कुंभेरेतः सिषिचतुः समानमिति

७८ अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ५ रेवत्यां
मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् पौलोम्यामिंद्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम् ६ जयंतमृषभं
तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः ७ उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोक।
स्तस्यासन्सौभगादयः तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथै
वावततार ह ९ अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामि ते यत्र भागवतः श्रीमान्प्रह्लादो ब।
लिरेव च १० दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ
हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी जंभस्य तनया सा तु सुषुवे चतुरः सुतान् ११ संह्रादं
प्रागनुह्रादं ह्रादं प्रह्रादमेव च तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् १३ शिरोऽहरद्यस्य हरि

स्फते: द्रुतं तत्क्षणे ५ ७ ८ पश्चाद्दशमस्कंधे स्वचक्रेण पिबतोऽमृतं संह्रादस्य कृतिर्भार्यासूत पंचजनं ततः ५
पे ९८ कश्यपस्य दितेः पुत्राणां ह्रादयादित्यानां संततिमुक्त्वा दितेः पुत्रान्कश्यपामीत्यर्थः १० हिरण्य।
कशिपुः हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कंधे ११ १२ विप्रचित्तिनो दानवात् तेः सकाशा

स्याग्रहीतिर

प्रह्लादस्याधिकाः १२ ततः सिंहिकासुत ५ ७८

योमेषुरूपवातापिंपेचेनमिल्वलं येपेचेनचवातापिं वास्तेनात्मन्वयः १५ १६ ततोवलेः सकाशा
द्भवंतस्यवलेरनुभावः सुश्लोकः पुण्यकीर्त्तिः यद्वा अनुभावोनेसद्भिः स्तूयतेइत्यनुभवः सुश्लो
ह्रादस्यधमनिर्भार्यासूतवातापिमिल्वलं योगस्त्यायत्वतिथयेपेचेवातापिमिल्वलः १५ अनु
ह्रादस्यसूर्यायांवाष्कलोमहिषस्तथा विरोचनस्तुप्राह्लादिर्देव्यांतस्याभवद्बलिः १६ वाणज्ये
ष्ठपुत्रशतमशनायांततोभवत् तस्यानुभावःसुश्लोक्यःपश्चादेवाभिधास्यति १७ वाणआराध्य
गिरिशंलेभेतद्गणमुख्यतां यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः १८ मरुतश्च दितेःपुत्राः
चत्वारिंशन्नवाधिकाः आसन्नप्रजाः सर्वेनीतास्त्विंद्रेणसात्मतां १९ राजोवाच कथंतेआसुरंभा
वमपोह्यौत्पत्तिकंगुरो इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतत्साधुकृतंहितैः २० इमेश्रद्दधतेब्रह्मन्नृ
षयोहिमयासह परिज्ञानायभगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि २१ सूतउवाच तद्विष्णुरातस्यसबा
दरायणिर्वचोनिशम्यादृतमल्पमर्थवत् सभाजयन्सन्निभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वद
र्शनः २२ शुकउवाच हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंती
कं यमइतिशेषः १७ तस्यगणेषुमुख्यतांप्राधान्यं १८ सात्म्यंतास्समानरूपतांदेवत्वंप्रापिताः १९ २१
आदरेतसादरं अल्पमितानरं ग्रंथवदर्थयुक्तं सत्रायणनमाश्रयोयस्य हेसत्रायण शोनक २२ पार्ष्णिग्राहेण

षष्ठस्कंधटिप्पण ४३

षष्ठस्कंधेन ४३ ॥ ॥

72

भा.ग्रं. टी. ७२

आत्मानं रंतारं रूं रमयित्वा स्वं [illegible] नीं स्मामिति चिंतयामास रितिः उत्स्वर्गे क्षरे अक्लि च हृदयं कठिन चिंते २४
ननु राजा स्वदेहरक्षार्थमन्येषां वांतं करोत्येव किमत्र विचित्रमत आह क्रमीति ईशाः प्रभवः ईशामित्रि तस्यापि
पस्य पूर्वेषां गजादेहस्य मृग्राणांतरं हि विदिना वर्धितस्य क्रमयर इति स्वाहि मि भवितस्य तु वि हे ति दुगपस्या
भसे ति स तासीत तत्कृते तस्य देहस्यार्थे यो भूतेभ्यो दुह्यति स किं स्वार्थं वेद न वेदैक्य ब्रह्मत्वः यतो भूत

कदा तु भा तं हृतारमिंद्रियाणाम मृत्स्वर्गे अक्लि च हृदयं पापं वा तयित्वा मायेस्तुवं २४ क्लिमिति
हभसम सतासी यस्ये पा मिरितस्य च भूतम्रकृतं तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः २५ आशास्मान
स्यते स्म देहमृत्वमुत्त हुवेतमः मदशोषकरे दस्यम्भयायेन स्तुतोहिम २६ इति भावेन सा भर्तुः शाच
वा शास्तृ तस्यैव मुक्त्यायात्रुरागाणाम्स्पृशेणादमेन च भक्त्या परमया राजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः
मनोजयार्थ भावेन ता स्मितापांगवीक्षितैः २७ एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया वाढ
मित्याह विवशो न तत्र विवेक योषितो २८

दोहात्रिरयो भवति २५ इदं देहात्किं फलं नित्यमाशाम्यानस्याम् अत्र मर्मोऽस्ति उत्तह मुख्यं बलं देवतो यस्य न
रैस्य स्मयो मदस्ल स्यबोपकैः पुत्रो मे येन रतिना भूया इदैवत २६ भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः
प्रियं प्रसक्तराचचार २७ २८ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन् वाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह न तत्रैव ७२

तद्वदेनमाह त्रिलोक्येति एकांतभूतानि निःसंगानि मैथुनेन सृष्टिवृद्ध्यर्थं स्वदेहार्द्धमेव स्त्रियं चक्रे १९
एवं स्त्रिया मुदा युक्तः सन् २१ हरश्च कामात्मकत्वं च अग्रगमः प्राप्तः २२ २३ नन्वपरमेश्वरे सप्रीते सर्वकाम
प्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह पतिरेवेति ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिर्देवतमिति प्रसिद्धं
त्रिलोक्यैकांतभूतानि भूतान्याद्यः प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्द्धं यया पुंसामतिर्हृता १९ एवं सुशु
पितस्तेन भगवान्कश्यपः स्त्रिया प्रशस्य परमप्रीतो दितिमाह अभिनंद्य च २१ कश्यप उवाच वरं
वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिंदिते स्त्रीणां भर्तरि सुप्रीते कः कामस्त्विह चागमः २२ पतिरेव हि नारीणां
दैवतं परमं स्मृतं मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः २३ स एव देवतालिंगैर्नामरूपवि
कल्पितैः इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् २४ तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः।
सुमध्यमे यजंतेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं २५ सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः तं
ते संपादये कामं असतीनां सुदुर्लभं २६ दितिरुवाच वरदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे अ
मृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घातितौ सुतौ २७ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत अहो अधर्मः सु
मंत्र स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः इज्यत इत्याह मानस इति सार्द्धं \ महानद्य मे समुपस्थितः २८
न देवतालिंगमूर्तिभिः रूपकल्पितैः तान्येवाह नामरूपादिरूप वज्रहस्तत्वादि तिलाभ्यां विविधैर्विक।
ल्पितैः २४ २६ इंद्रहणमिंद्रहंतारं अमृत्युं मृत्युशून्यं येनेंद्रेण विष्णुना सहायेन घातितौ २८ ॥ ॥

तस्यच

श्रघ।

73

भा॰ ष॰ ३९ स्वभावमनुवर्तमानाया योषितः कोतिक्रमोपराधः ४० स्वभावमेवाह द्वाभ्यां शारन्पद्मकोशाये ते
टी॰ वोविकासोयस्मिन् श्रवणेरमृतीनयोरमृतम् त्वरधारोपमं विन्ने ४१ स्वाशिषामात्मना स्वार्थकामन
७२ यात्मवन्त्यप्तृत्वेनपतीयमानानां ४२ तेत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति ग्रयभावः वैसमवधेनावद्धया।
अहोसर्वेन्द्रियाणामोयोषिन्मय्येरस्मायया गृहीतचेतः कृपणः पतिष्योनरकेध्रुवं ३९ कोति
क्रमोनुवर्तन्त्याः स्वभावमिहयोषितः धिङ्मावताबुधंस्वार्थेयदहंत्वजितेंद्रियः ४० शारत्पा
द्मोत्सवंवक्त्रंवचश्चश्रवणामृतं हृदयंक्षुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितं ४१ नहिकश्चित्प्रि
यः स्त्रीणामंजसास्वाशिषात्मनां पतिपुत्रंभ्रातरंवाघ्नन्त्यर्थेघातयंतिच ४२ प्रतिश्रुतंददा
मीतिवचस्तन्नमृषाभवेत् वधंनार्हतिचेन्द्रोपितत्रेदमुपकल्पते ४३ इतिसंचिन्त्यभगवान्
मारीचःकुरुनंदन उवाचकिंचित्कुपितआत्मानंचविगर्हयन् ४४ कश्यपउवाच पुत्रस्तेभवि ३
ताभद्रेइन्द्रहादेवबान्धवः संवत्सरंव्रतमिदंयद्यंजोधारयिष्यसि ४५ दितिरुवाच धारयिष्येव्रतं। ४४
ब्रह्मन् ब्रूहिकार्याणियानिमे यानिचेहनिषिद्धानिनव्रतंघ्नन्तियान्यपि ८
त्वायाः इन्द्रहार्योनिवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्योभविष्यतिदीर्घकालत्वेवव्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येसतीन्द्रस्यवा
पैवभविष्यतीति ४२ ४४ हेभद्रे व्रतं यथावद्यदिधारयिष्यसितर्हिइन्द्रहाभविष्यति वैगुण्येतुदेवबां
धवोभविष्यति वैसमवलादुतस्य कथंचिद्वैगुण्येपिसर्वथावैफल्याभावात् ४५ कार्याण्यावश्यकानिव्रतं। ७२

सति।

73A

नैवेकर्तिं यावद्विषेधानाह नहिंस्यादितिपंचभिः नमोषेन्नाक्रोशेत यद्दंमंगलं कलापं सादिकं नत्रसृशेत
८० नाप्सु प्रविश्य स्नायान्नवेविधूनं स्नजं पुनर्न धारयेत ८८ भोजनेपंच निषेधानाह नोच्छिष्टमिति
अनर्चितानेत्रे चंडिकान्नंमद्दुकालेनिवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वाजलिनाल्पपानं पिवेत ८९ ग्रहाद्द्रुहि
कश्यपउवाच नहिंस्याद्भूतजातानि नशेपेन्नानृतं वदेत नच्छिंद्यान्नखरोमाणि नस्पृशेद्यदमंग
लं ८० नाप्सुस्नायान्नकुप्येन्नसंभाषेत दुर्जनैः नवसीत धौतवासः स्नजंचविधृतां क्वचित ८८
नोच्छिष्टं चंडिकान्नं चमांसंपिष्टवृषलाहृतं भुंजीतोदक्यया दृष्टं पिबेदंजलिनाल्पपः ८९ नोच्छि
ष्टास्पृष्टसलिलासंध्यायां मुक्तमूर्द्धजा अनर्चिता संयतवाग्रा संवीता वहिश्चरेत ९० नाधौतपादा
प्रयता नार्द्रपादा उदक्छिराः शयीत नापरा डुःनान्यैर्न नग्नानचसंध्ययोः ९१ धौतवासाः शु
चिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता पूजयेद्गानरावग्रान्याक्रमादिप्राग्वियमच्युत ९२ स्त्रियोवीरवतीश्चा
कां वैस्त्र्यग्यांथवलिमद्वैनैः पतिंचार्च्योपतिष्ठेतध्यायेत्कोष्ठगतंचतं ९३ सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतत
विर्गमेसमनिषेधानाह नोच्छिष्टेति स्रन \ रविस्नतं धारयिष्यसिचेत्तभ्यंयाक्राशाभविता सुतः ९४
विनामेरनहीना संवीतामावृता ५० शयननिषेधानाह नाधौतपादेति नापराक्त्रिमस्थिताः ५१ का
यांगवह धौतवासाः शनिद्रायां प्रातरामान्ययमभोजनानां ५२ वीरवतीजीवद्भर्तृकाः अर्च्यसपूज्यकोष्ट

न

गर्भिण्याचारदर्शनं ४९ पुंसवनंपुत्रोत्पत्तिकारणंचरितव ४९

५४ इतीन्द्रो व्रतस्याश्छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्मः कुटिलः साधुवेशः मृगहा लुब्धको यथा मृगं वचना।
यस्मात्वेषोभवति नद्रुत ५८ केनमेमिविस्यादिति चिन्तनाप्राप्तः ब्रह्मष्टवीर्यचासावधौतांघ्रिश्च ६०
वात्रुमिन्द्रियैर्भयाद्दितिराजन्महात्मनः कश्यपंपगर्भमाप त्रवेनेवोनोदयास्सा ५५ मानुषम
रभिप्रायमिदं ज्ञातायमानद् भ्रूरूपणो नाश्रमस्थ्यादितिपर्यचरत्कविः ५६ नित्यं वनात्सुमन
सः फलमूलसमित्कुशान् पत्रांकुरमृदोपश्च कालेकाल उपाहरत् ५७ एवं तस्या व्रतस्थाया व्र
तच्छिद्रं हरिर्नृप प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ५८ नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथम
हीपते चिन्तां चागतः शक्रः केनमेस्याच्छिवंत्विह ५९ एकदा सा तु संध्यायामुच्छिष्टा व्रत
कर्शिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुष्वापविधिमोहिता ६० लब्ध्वा तदंतरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः
दितेः प्रविष्टउदरं योगेशो योगमायया ६१ चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभं रुदंतं सप्तधैकै
कैकं मारोदीरिति तान्पुनः ६२ तेतमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्रांजलयो नृप नोजिघांससि किमिंद्र
भ्रातरो मरुतस्तव ६३ माभैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः अनन्यभावान्पार्षदानात्म।
विद्यापहृतचेतसः ६१ मारोदीरिति पलालयन्निव तान्पुनः स \ नो मरुतां गणान् ६४
सप्ताचकर्तविच्छेद ६२ ६३ कौशिकः इंद्रः गणान् सप्तगणात्वैमरुतनइति स्फुतेः ६४ ॥ ॥ ७४

सुजमः

७५८ ६५ ६६ ~ ७०. दित्यानिष्कपटभक्तेसति इन्द्रोपिनिष्कपटमेवाह ग्रेवेति लब्धमंतरंयेन अर्थं एव
न मम मारहितेनर्गर्भः श्रीनिवासानुकंपया वज्रधाकुलिशात्तुमोरेणापक्षेणययाभवान् ६५ सकृदि
न्द्रादिपुरुषपुरुषोयातिसाम्यतो सवत्सरंकिंचिद्दूनेदित्यायद्दीरविंतः ६६ सत्रीणिद्विणापंचाश
देवास्तेमरुतोभवन् व्यपोह्यमात्रदोषंनेहंसिनासोमपाःकृताः ६७ दितिरुत्थायदद्दृशेकुमारा
ननलप्रभान् इन्द्रेणसहितानदेवीपर्यतुष्यदनिंदिता ६८ अथेंद्रमाहताताहमादित्यानांभया
वह अपत्यमिच्छन्त्यचरंव्रतमेतत्सुदुष्करं ६९ एकःसंकल्पितःपुत्रःसप्तसप्ताभवन्कथं यदिते
विदितंपुत्रसत्यंकथयमामृषा ७०. इन्द्र उवाच अंबतेहंव्यवसितमुपधार्यागतोंतिकं लब्धात
रोच्छिदंगर्भमर्थबुद्धिनेधर्मवित् ७१ कृत्तोमेसप्तधागर्भआसन्सप्तकुमारकाः तेपिचैकैकशोवृ
क्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ७२ ततस्तत्परमाश्चर्यंवीक्ष्याध्यवसितंमया महापुरुषपूजायाः सिद्धिः
काप्यानुषंगिणी ७३ आराधनंभगवतईहमानानिराशिषः येतुनेच्छन्त्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाः
स्मृताः ७४ आराध्यात्मप्रदंदेवंस्वात्मानंजगदीश्वरं कोवृणीतगुणस्पर्शंबुधःस्यान्नरकेपियत् तदि
दंममदौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः
बुद्धिर्विषयसंसर्गे ७१ ७२ ७३ अ
पिपरमोत्तमपि ७४ गुणस्पर्शो विषयभोगो बुधःकोवृणीतस्वयस्मान्नरकेपिस्यात् ७२ महीयसेमहन्तमेमतः

नरकेपि

सप्तधा

गर्भोमृत

भा॰ष॰ ॥ ७२ इतिभावार्थेषष्ठस्कंधेऽष्टादशः १८ ऊनविंशेतुयत्प्रोक्तंकश्यपेनदितेर्व्रतं तदेवविस्तृतंलोकेहिता
टी॰ यदर्शितंतेषयोग्य तस्यप्रकारमितिशेषः १ मार्गशिरेमासेशुक्लेपक्षेप्रादितः प्रतिपदि २ अनुमंत्र्यपृष्ट्वाश्रु।
७५ क्षाद्दन्तायस्याः साशुक्लदती यत्तदन्तालंकृतासतीपूजयेत ३ आदौतावन्नमस्कारमेवानाह त्रिभिः

शुकउवाच इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेनतुष्टया मरुद्भिःसहतांनत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ७८
एवंतेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि मंगलंमरुतांजन्मकिंभूयःकथयामिते ७९ इतिश्री
भागवतेषष्ठस्कंधेऽष्टादशोध्यायः १८ राजोवाच व्रतंपुंसवनंब्रह्मन्भवतायदुदीरितं तस्य
वेदितुमिच्छामियेनविष्णुःप्रसीदति १ शुकउवाच शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया
आरभेतव्रतमिदंसार्वकामिकमादितः २ निशम्यमरुतांजन्मब्राह्मणाननुमंत्र्यच स्नात्वाशुक्ल
दतीशुक्लेवसीतालंकृतांबरे ३ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवंतंश्रियासह अलंतेनिरपेक्षायपूर्ण
कामनमोस्तुते महाविभूतिपतयेनमःसकलसिद्धये ४ यथात्वंकृपयाभूत्यातेजसामहिमौ वान्प्रभुः
जसा जुष्टईशगुणैःसर्वैस्ततोसिभग

नेत्वंभूमत्वपर्याप्तमेवसर्वंनकिंचिद्दैवैःकृत्यमस्ति अतःके
वलनेतुभ्यंनमोस्तुपर्याप्तोसीतिवा निरपेक्षाय हेपूर्णकामयमहाविभूतिपतयेलक्ष्मीपतये सकलाःसि द्धयो
द्धयोअणिमाद्यायस्मिंस्तस्मै ४ भोईश यथावत्त्वंकृपादिभिर्जुष्टः अन्योपिनतथासकल्पत्वादिभिः सर्वै ७५

विर

७५A

मत्स्या

महापुरुषस्य परमेश्वरस्यैव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्याः संबोधनं १ हरिं नाम मंत्रानाह ॐ नमः इति २

विश्वपतिमहामायेमहापुरुषलक्षणे श्रीयेयामेमहाभागेलोकमातर्नमोस्तुते ३ ॐ नमो भग
महापुरुषाय वते महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपहराणीति अनेनाहरहर्मंत्रेण वि ह १
ष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपसमाहितउपा
२ हरेत् हविः शेषं च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ० ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वा
हेति श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसंपदः ८ प्रणमे
द्दंडवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेन चेतसा दशवारं जपेन्मंत्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ९ युवां तु विश्वस्य विभू जग
तः कारणं परं इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया १० तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः
परः त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ११

विः शेषमुपहारावशिष्टं ० होममंत्रस्योदाहरणं दर्शयति ॐ नमितिप्रकर्षेण भवत्याभ्यामितिप्रसंबो ४ १०
इज्याधनाभिर्निवर्तकाः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः क्रियालौकिकी ११

76

भा.ष. प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशः अपाश्रयस्तयोराधारः १२ १४ १५ महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्या १५

टी.

७६ गुणव्यक्तिरियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेंद्रियाशया
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १३ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ
तथा म उत्तमश्लोक संतु सत्या महाशिषः १४ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह
तन्निःसार्योपहरणं दत्वाचमनमर्चयेत १५ ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चे
तसा यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिं पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेत
सा १६ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः बिभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चा
वचानि च १७ कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पति
रेतत्समाहितः १८ ॥

उपनमेत् भजेत प्रतिस्वस्वयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि बिभृयात् तदनुकूलो भवेदित्यर्थः १८ यतो
दंपत्योर्मध्ये एकतरेणकृतमुभयोरपि भवति १९ ॥ ० ७६

अवीरा विधवा धनेश्वरी सत्यपि यासु दुर्भगा भवति २५ आमयावी रोगिणी भार्या विरुजा विशिष्टरूपा रुजा
विमुच्यते इंद्रियैः सह कल्यदेहं च विंदेदिति शेषः पठन्यो वर्तते तस्य पितृणां देवतानां चानंततृप्तिर्भव।

कन्या च विंदेत समग्रलक्षणं पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषां गतिं मृतप्रजा जीवसुता धनेश्व
री सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यं २५ विंदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावींद्रियकल्यदे
हं एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां २६ तुष्टाः प्रयच्छंति सम
स्तकामान् होमावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चा
भिहितं महत्ते २७ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९
समाप्तश्चायं षष्ठस्कंधः ६

तोऽस्यार्थः २६ उपसंहरति राजन्निति महन्मरुतां जन्म महद्व्रतं च २७ षष्ठस्कंधनिगूढार्थप्रभावा।
र्थदीपिका। सद्भिरास्वाद्यतामेषा मितिश्रीधरनिर्मिता १ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे एको।

76

भा.ष. प्रत्ययोनामरूपयोः प्रकाशः प्रपाश्रयस्तयोराधारः १२ १४ १५ महापुरुषश्चेतसा ईश्वरबुद्ध्या १५
टी.
७९ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् त्वंहिसर्वशरीरात्माश्रीःशरीरेंद्रियाशया
नामरूपेभगवतिप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १२ यथायुवांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ
तथामेउत्तमश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः १३ इत्यभिष्टूयवरदंश्रीनिवासंश्रियासह
तन्निःसार्योपहरणंदत्वाचमनमर्चयेत १४ ततःस्तुवीतस्तोत्रेणभक्तिप्रह्वेणचे
तसा यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिं पतिंचपरयाभक्त्यामहापुरुषचेत
सा १५ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलास्वयंपतिः विभृयात्सर्वकर्माणिपत्न्याउच्चा
वचानिच १६ कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि पत्न्यांकुर्यादनर्हायांपति
रेतत्समाहितः १७ ॥

उपनमेत्तद्भजेत् पतिःस्वयंप्रेमशीलाःसत्यत्न्याःकर्माणिविभृयात्तदनुकूलोभवेदित्यर्थः १६ यतो
दंपत्योर्मध्येएकतरेणकृतमुभयोरपिभवति १७ ॥ ० ७९

76

नविरहयान्नवक्ष्यिंयान ११ १९ द्वादशमासानिभुक्तेकदाचिन्नमध्येमलमासेसनितेनसहद्वादशसंख्या
यांसंख्यापूर्तेरेकस्यमासस्यत्यागःस्यात द्वायनमित्युक्तेतन्मध्यपातिनःमलमासस्यापिग्रहणंगःस्यात्तदुभयवारयितुं
विसोर्ध्वनमिदंविभवविरहयात्कथंचन विप्रानस्त्रियोवीरवतीःस्रगंधवलिमंडनैः १९ ग्रवेद
हरहत्यादेवंवियममाश्रिताः उद्वासयेदेवंसस्यथाविनविवेदितमग्नतः ग्रह्यात्मविप्रस्वर्ययम
वेकामासयेनथा १९ एतेनप्रज्ञाविधिनामासान्द्वादशद्वायने नीलाद्योपचरेत्साध्वीका
निकेचरमेहनि २० सोभ्भूतेनपउपमपयपकृत्समभ्यर्च्यासवेवन पयःस्तुतेनजुहुयाच्चरुणासह
सर्पिषा पाकयज्ञविधानेनद्वादशैवाहुतीःपतिः २१ आशिषःशिरसादाय द्विजैःप्रीतैःसमी
रिताः प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीततदनुज्ञया २२ आचार्यमग्रतःकृत्वावाग्यतःसहबंधुभि
र्दद्यात्पत्न्यैःचरोःशेषंसुप्रजस्त्वसुसौभगं २३ एतच्चरित्वाविधिवद्व्रतंभोरभीप्सितार्थंलभतेप्रभो
निर स्त्रीपनदायसौभगंप्रजांजीवपतिंयशोगृहं २४ ॥ विर

स्तुभयमित्युक्तंउपचरेतउपवेशेत २० सोभ्भूतेषुभानेसति पयसिश्रृतेनपक्वेन पाकयज्ञविधानेनपा
र्वाणस्थालीपाकविधानेन २१ सुप्रजस्त्वमसन्नुवत्त्वमित्यर्थः वाग्यतःसन्शेषं २३ २४ ॥

सा समग्रा

77

भा.ष. अवीराविधवा धनेश्वरी संपत्तियासुदुर्भगाभवति २५ आमयावीरोगी गोभ्मा विरुजा विशिष्टया रुजा
टी. विमुच्यते इंद्रियैः सहकल्यंदेहं च विंदेदिति शेषः पठन्वेवर्णनं तस्यपितृणां देवानां चानंततृप्तिर्भव
७८

कन्याचविंदेतसमग्रलक्षणंपतिंत्ववीराहतकिल्बिषांगतिं मृतप्रजाजीवसुताधनेश्व
रीसुदुर्भगासुभगारूपमग्र्यं २५ विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयआमयावींद्रियकल्यदे
हं एतत्पठन्नभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिःपितृदेवतानां २६ तुष्टाःप्रयच्छंतिसम
स्तकामान्होमावसानेहुतभुक्श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदितेर्व्रतंचा
भिहितंमहत्ते २७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेएकोनविंशोध्यायः १९
समाप्तश्चायंषष्ठस्कंधः ६

तीत्यर्थः २६ उपसंहरति राजन्निति महन्महत्पुण्यंजन्ममरुतांच २७ षष्ठस्कंधनिगूढार्थप्रभावा।
र्थदीपिका। मद्गिरासेव्यतामेषा मितिश्रीधरनिर्मिता। १ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठस्कंधेएको

Canto 6